Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्य राज्यलक्ष्मी देवी शाह

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दुई शब्द

२०२४ सालमा जन्मेको राष्ट्रिय अभिलेखालय आज १६ वर्ष पुगेर १७ वर्षको खुडकिलामा चढदै छ । मानिसको उमेर जति चढदै जान्छ उसको सोचाईमा परिपक्वता अनुभवमा गहराइपना तथा कार्य क्षेत्रमा विस्तृतता आदि पनि क्रमश बढदै जानु स्वाभाविकै हुन्छ । संस्था पनि यसको अपवाद हुन्दैन । अत: अभिलेखालयले पनि आफ्नो गतिविधिलाई अभिलेखालयको पर्खाल भित्र सीमित राख्ने वेला अव रहेको छैन । यसले आफ्नो गतिविधि जन समक्ष ल्याउनु पर्ने अवस्था आई सकेको छ । यो समयको माँग पनि हो । शुभ साइतमा थालनी गरेको कार्य अन्ततोगत्वा सुखदायी हुने हाम्रो वैदिक परम्परा अनुसार अभिलेखालयको गतिविधिलाई चिनारी गराउने "अभिलेख" पत्रिकाको प्रकाशन पनि कार्तिक २२ हुन गएको छ । श्री ५ बडामहारानी ऐश्वर्य राज्य लक्ष्मी देवी शाहको ३५ औं शुभ जन्मोत्सवको उपलक्षमा "अभिलेख" पत्रिकाको माध्यमवाट अभिलेखालयको गतिविधिबारे जन समक्ष पुऱ्याउन पाएकोमा अभिलेखालय परिवारलाई अति हर्ष लाग्नु स्वाभाविकै हो ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको संकलनमा रहेका तथा नयाँ संकलनमा आएका अभिलेख तथा अरू ऐतिहासिक एवं शैक्षिक सामग्रीहरूलाई विद्वान समक्ष पुऱ्याउन यस पत्रिकाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । फेरि अभिलेखालयको विभिन्न फाँटको अभिभारा वोकेका अधिकारीहरूलाई आफ्नो आफ्नो कार्य क्षेत्र प्रति वढता जागरूप वनाउनु पनि यस पत्रिकाको लक्ष्य रहेको छ । हाललाई प्रयोगको रूपमा यो वार्षिक रहेको छ । तर साधन र श्रोतले भ्यायो भने यसलाई अर्ध वार्षिक वा चौमासिक वनाउने तर्फ पनि आवश्यक कदम चाल्न सकिने छ ।

अन्तमा यो पत्रिका प्रकाशनमा ल्याउन वरावर घचघच्याई प्रोत्साहन गर्नु हुने श्री रमेश जंग थापाज्यू अतिरिक्त सचिव शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, श्री जनकलाल शर्मा का. मु. महानिर्देशक पुरातत्त्व विभाग एवं पत्रिकामा लेख दिई सहयोग दिने सहयोगीहरू प्रति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पनि हृदयदेखि आभार प्रकट गर्दछु । समस्त अभिलेखालय परिवारको सामूहिक सहयोगको प्रतीक नै यो पत्रिका हो भन्नुमा पनि अत्युक्ति नहोला ।

बलरामदास डंगोल
प्रधान अनुसन्धान अधिकारी
राष्ट्रिय अभिलेखालय

मितिः २२ कार्तिक २०४०

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विषय–सूची

विषय	लेखक	पृष्ठसंख्या
१ राष्ट्रिय अभिलेखालय, एउटा छोटो चिनारी	बलरामदास डंगोल	१
२ कर्मकाण्ड निवन्ध	हरिनाथ गौतम	१६
३ सृष्टि र कल्पना	शङ्करमान राजवंशी	२२
४ शक्ति नै ब्रह्मरूप हो	वाबुकृष्ण ढकाल	२६
५ अभिलेख एक नमूना	शङ्करमान राजवंशी	२९
६ उजिरसिंहले तयार गर्न लगाएको जंगी तथा निजामती स्थिति बन्देज	बलरामदास डंगोल	३५
७ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका केही अप्रकाशित कविताहरू	स्व. महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा	५३
८ बौद्धवादी केन्द्रिय एसियाका जनताहरूको मध्यकालीन संस्कृति, तिब्बती साहित्यको इतिहासमा नीति शास्त्रहरू	एन. डी. वोलसो खायेभा	८७
९ वि. सं. १९०० को श्री ५ राजेन्द्र विक्रमको लालमोहर	सानुनानी कंसाकार	१११
१० चन्द्रसहस्रदर्शनोद्यापनपद्धति	जगन्नाथ शर्मोपाध्याय त्रिपाठी	११४
११ ऐतिहासिक कागजातहरूका उत्तार		१२९
१२ Works On Buddhism In National Archives	डा. जगदीश चन्द्र रेग्मी	१४८
१३ आर्थिक वर्ष ०३९।०४० मा अभिलेखालयको संक्षिप्त गतिविधि		१५३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राष्ट्रिय अभिलेखालय एउटा छोटो चिनारी

बलराम्दास श्रेष्ठ

राष्ट्रिय अभिलेखालयको इतिहासमा २०१८ साल मार्ग ७ गते एक महत्वपूर्ण तिथिको रूपमा स्मरण गर्न सकिन्छ। किनकी यही मितिमा स्वर्गीय श्री ५ महाराजाधिराज महेन्द्र वीर विक्रम शाहको बाहुलीबाट यस भवनको शिलान्यास भएको थियो। भवनको निमित्त आवश्यक आर्थिक सहयोग भारतीय सहयोग निगमबाट भएको थियो। सम्वत् २०२४ आश्विन १८ गते एक भव्य समारोहको बीच यस भवनको वैदिक विधिबाट समुद्घाटन स्वर्गीय श्री ५ महेन्द्र सरकारको बाहुलीबाटै सम्पन्न भयो। नेपाली कलाको प्रतीक भा रू. ७ लाखको लागतबाट थालनि भएको २२ कोठे यो भवन शहरको प्रवेश सिंहदरवार नजीकै रहेको हुनाले कुनै पनि स्वदेशी तथा विदेशीको आकर्षण परिधि भित्र पर्दछ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको रूपमा एउटा नयाँ अड्डा स्थापना भएतापनि यस भवनको मुख्य उद्देश्य मल्ल तथा शाह राजाहरूले संरक्षण गरी राखेका हजारौं हस्तलिखित ग्रन्थहरूलाई मध्यकालीन व्यवस्थाबाट मुक्त गरी आधुनिक तथा वैज्ञानिक ढंगबाट सुसज्जित गरी राख्नु र अनुसन्धान तथा प्रकाशनको प्रक्रियामा तीव्रता गरी राख्नु हो।

अभिलेखालयको मुख्य उद्देश्यहरू —

(क) देशको विभिन्न भागमा छरिएका प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको संकलन गर्ने।

(ख) ऐतिहासिक कागजात, ताडपत्र, भोजपत्र, ताम्रपत्र, स्वर्णपत्र, आदिको संकलन गर्ने।

(ग) विभिन्न सरकारी कार्यालयहरूमा रहेका दैनिक प्रयोगमा नआउने कागजातहरूको संकलन गर्ने।

(घ) विभिन्न सरकारी कार्यालयहरूलाई प्राचीन लिपिमा लेखिएका अभिलेखहरूको देवनागरीमा लिप्यन्तर गरी दिने।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

(ङ) प्राचीन शिलालेखको संकलन गर्ने ।

(च) ऐतिहासिक अभिलेखहरूको संरक्षणको निम्ति ऐन कानून तथा नियमको व्यवस्था गर्न श्री ५ को सरकारलाई अनुरोध गर्ने ।

(छ) हस्तलिखित ग्रन्थहरूको वैज्ञानिक ढंगबाट सूचीकरण गर्ने र प्रकाशनमा ल्याउने ।

(ज) अध्ययन अनुसन्धानको लागि आउने स्वदेशी तथा विदेशी अनुसन्धानकर्ताहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने ।

राष्ट्रिय अभिलेखालयको वर्तमान स्वरूपः-

(१) हस्तलिखित ग्रन्थ शाखा (२) अभिलेख शाखा (३) माइक्रोफिल्म शाखा (४) सामान्य प्रशासन शाखा ।

१) हस्तलिखित ग्रन्थ शाखाः-

राष्ट्रिय अभिलेखालयको मूल ढुकुटीनै हस्तलिखित ग्रन्थ शाखा हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । प्राचीन तथा मध्य कालीन युगमा धर्मले विशेष महत्व ओगटेको हुन्थ्यो अर्थात जीवनको हरेक पक्षलाई धर्मले प्रभावित पारेको हुन्थ्यो ।

त्यसैले प्रत्येक नेपालीको घरमा पूजा कोठाको व्यवस्था हुन्थ्यो र सो पूजा कोठामा पूजा पाठ गर्ने पुस्तकहरू संकलन गरी राखिन्थ्यो । यस सन्दर्भमा राजाको पूजा कोठाको विशेष महत्व हुन्थ्यो । राजाको पूजा कोठामा विशेष हिफाजत साथ विभिन्न विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरू सुव्यवस्थित ढंगबाट राखिने चलन थियो । फेरि प्राचीन देवमन्दिर, बौद्धमठ विहारहरूले नै आधुनिक शिक्षण संस्थाको काम गर्दै आएकोले यस्ता मन्दिर मठ तथा विहारहरूमा प्रशस्त मात्रामा हस्तलिखित ग्रन्थहरू संकलन हुने चलन थियो । विद्यानुरागी मल्ल तथा शाह राजाहरूले संकलनको भण्डारमा वृद्धि गरे भने नेपालको विशेष भौगोलिक बनावटले यी ग्रन्थहरूलाई सुरक्षा गरी दीर्घजीवी बनाए ।

यसरी संकलन भएका पुस्तकहरूको विशेष व्यवस्थाका लागि सर्व प्रथम श्री ५ गीर्वाण युद्ध वीर विक्रम शाहबाट सम्वत् १८६९ (१८१२ सन्) मा पंडित केदारनाथको नाममा लालमोहर जारी गरिबक्सियो । पुस्तकालयको इतिहासमा यो लालमोहरलाई प्रथम नेपाली कानूनी दस्तावेजको रूपमा लिन सकिन्छ । यस लालमोहरमा पुस्तकको संरक्षण गर्ने, कीराबाट बचावट गर्ने, वासा फेर्ने विना हुकुम पुस्तक कसैलाई नदिने, अशुद्धलाई शुद्ध पार्ने तथा पुस्तकको पूजा गर्ने, पूजाकोठामा वती वाल्ने आदि कुराहरू परेका छन् । यस कार्य सम्पन्न गर्न पं. केदारनाथलाई वार्षिक रू १२५।- र निजको मातहतमा वार्षिक रू ७०।- खाने २ टहलुवाको पनि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

व्यवस्था लालमोहरमा गरिएको छ लालमोहरको प्रति परिशिष्ट १ मा दिइइको छ ।

वि. सं. १९०४ (१८४७ सन्) मा प्रधान मन्त्री जङ्गवहादुरको आज्ञाबाट यी पुस्तकहरू वसन्तपुर दरवारबाट थापाथली दरवारमा सारियो । वि. सं. १९१० (१८५३ सन्)मा दरवार स्कूलको निर्माण भएपछि यी पुस्तकहरूलाई फेरि थापाथली दरवारबाट दरवारस्कूलको वुइगलमा राखियो । वि. सं. १९५७ (१९०० ई) मा वीरशम्शेरले घण्टाघरको पुस्तकालयभवनको पनि निर्माण गरेपछि ती पुस्तकहरूलाई नयाँ पुस्तकालय भवनमा ल्याएर राखियो र त्यस समयदेखि नै यस पुस्तकालयलाई घण्टाघरपुस्तकालय वा वीरपुस्तकालय भन्ने अद्यापि चलन छ । वि. सं. १९६२ (१९०५ सन्) मा पं. हरप्रसाद शास्त्रीज्यूले एशियाटिक सोसाईटीको तत्वावधानमा वीरपुस्तकालयमा रहेका महत्वपूर्ण ग्रन्थहरूको सूचीपत्र छपाए । सो सूचीपत्र अनुसार पुस्तकहरू छन् वा छैनन् भनी जाचनको निम्ति वि. स. १९७९ आश्विन १७ गते देखि प्रधानमन्त्री चन्द्रशम्शेरको आज्ञाबाट एउटा लगत तैयार समिति खडा गरियो । यही लगत तैयार समितिले खडा गरेको लगत अनुसार हस्तलिखित ग्रन्थहरू अद्यापि राखिएका छन् ।

वि. सं. १९८९ (१९३२ सन्) मा भीमशम्शेरको आदेशबाट पुस्तकालयमा तिब्बती फाँट पनि थपियो ।

वि. सं. २००९ सालमा पुरातत्त्व विभागको स्थापना भए देखि यस पुस्तकालयलाई यसै विभाग अन्तर्गत राखिएको छ । २०२४ साल मा तैयार भएको अभिलेखालयभवन तत्कालीन निर्देशकज्यूको अकथनीय प्रयासको फल हो र यसै भवनमा वीरपुस्तकालय स्थित पुस्तकहरू सारिए र हाल यो अभिलेखालयको एउटा शाखाको रूपमा रहेको छ ।

हाल यस शाखामा रहेका सम्पूर्ण हस्तलिखित ग्रन्थहरूलाई मूलतः ४ फांटमा विभाजित गरी प्रत्येक एक शाखा अधिकृत (प्राविधिक) मातहत राखिएको छ। (१) ज्योतिष (२) दर्शन (३) तन्त्र (४) धर्मशास्त्र ।

ज्योतिष फांटः-

यस फांट अन्तर्गत निम्नलिखित विषयका पुस्तकहरू छन्। (क) ज्योतिष (ख) रामायण (ग) काव्य (घ) छन्द (ङ) महात्म्य (च) कोश (छ) कथा (ज) नीतिशास्त्र (झ) कामशास्त्र (ञ) साहित्य (ट) संगीत (ठ) पुराण (ड) नाटक (ढ) इतिहास ।

दर्शन फांटः-

(क) बौद्ध दर्शन तथा बौद्ध सम्बन्धी अन्य सवै ग्रन्थहरू (ख) वेदान्त (ग) न्याय (घ) सांख्य (ङ) वैशेषिक (च) वैष्णव (छ) शैव (ज) योग

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तन्त्र फांटः-

(क) बौद्धतन्त्र (ख) वैष्णवतन्त्र (ग) शैवतन्त्र (घ) तान्त्रिक कर्मकाण्ड (ङ) तान्त्रिक स्तोत्र (च) आयुर्वेद ।

धर्मशास्त्र फांटः-

(क) धर्मशास्त्र (ख) वेद (ग) व्याकरण (घ) स्तोत्र (ङ) धार्मिक कर्मकाण्ड ।

नेपाली संस्कृतिको अगाध भण्डारको रूपमा रहेका यी हस्तलिखित ग्रन्थहरू नेपाली मात्रको राष्ट्रिय सम्पति न भै अन्तराष्ट्रिय निधिकै रूपमा मान्नु अत्युक्ति न होला । विश्वमा नै दुर्लभ भै सकेका केही महत्वपूर्ण ग्रन्थहरूको संकलन यहां भएको छ। उदाहरण स्वरूप स्कन्दपुराण अर्न्तगत अम्बिका खण्ड, गिलगीट भाषामा लेखिएको बौद्ध ग्रन्थ दशभूमीश्वरको केही पत्रहरू, सुमतितन्त्र, देशी कागजमा लेखिएको लिच्छवि लिपिको कारण्डव्यूह, नेपाली भाषामा लेखिएको प्रथम ज्योतिष विषयको पुस्तक खण्डखाद्य, श्री ५ बडा महाराजाधिराजको दिव्यउपदेशको मूल प्रति आदि लिन सकिन्छ । विश्वकै निधिको रूपमा रहेको यस शाखालाई आज कुनै संस्थाको पेवाको रूपमा कोठामा वंद गरी राख्ने दिन नभएकोले यसको प्रवेश द्वार स्वदेशी तथा विदेशी अनुसन्धानकर्ता वा संस्थालाई खोल्न श्री ५ को सरकारले उदार नीति अपनाएको छ । यसले गर्दा स्वदेशी तथा विदेशी संस्थाहरू जस्तै इतिहास संशोधन मण्डल, संस्कृत अध्ययन संस्थान, नेपाल तथा एशियाली अध्ययन केन्द्र तथा त्रि. वि. वि. अर्न्तगत का अरू कतिपय संस्थाहरू यसका स्थायी उपभोक्ताहरू छन् भने जर्मन ओरियन्टल सोसाइटी ओरियन्टल इन्स्टीच्यूट मिलान, फोर्डहम विश्वविद्यालय न्यूयोर्क, सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, काशी, विक्रम विश्वविद्यालय उज्जैन, तिव्बति उच्च अध्ययन संस्थान सारनाथ, गंगानाथ केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ इलाहावाद, काशी प्रसाद जायसजावाल शोध संस्थान पटना आदि अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू यसका प्रमुख स्थायी उपभोक्ताहरू छन् ।

अभिलेख शाखा -

२०२४ सालमा राष्ट्रिय अभिलेखालयको विधिवत स्थापना भएतापनि आधुनिक युगमा अभिलेखालयले गर्ने कार्यतर्फ यसले अझै ठोस पाइला चाल्न सकेको छैन । कुनै पनि राष्ट्रको राजनैतिक सामाजिक आर्थिक अवस्था कति विकसित तथा सुदृढ छ भन्ने थाहा पाउनको लागि त्यस देशमा अभिलेखहरू कसरी राखिएका छन् त्यसबाट बुझ्न सकिन्छ । किनभने अभिलेख नै त्यस देशको प्रगतिको मापदण्ड हो । अभिलेख त्यो ऐना हो जसबाट हामीहरू त्यस देशको आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक तथा सांस्कृतिक विकासको गतिलाई चिन्न सक्दछौं ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अभिलेखालयको मुख्य काम होः- सरकारका विभिन्न इकाइहरूले प्रयोग गरेका पुराना कागजातहरू जो त्यस इकाइलाई दैनिक कार्यमा प्रयोग गर्नु पर्दैन तर त्यसलाई कुनै काम नलाग्ने भनी फ्याक्न पनि सकिंदैन । यस्ता पुराना कागजातहरूले अनावश्यक ठाउँ ओगटी राखी त्यस इकाइमा ठाउँको कमी गराई राख्छ । त्यसमध्ये पुराना कागजातहरूलाई सम्वन्धित इकाइले अभिलेखालयमा सुरक्षित राख्न पठाउँछ । त्यसैले अभिलेखालयको पहिलो काम विभिन्न मन्त्रालय वा विभागहरूलाई दैनिक प्रयोगको निम्ति नचाहिने भनी छुट्याएर राखेका पुराना रेकर्डहरू (Non Current Records) लाई वैज्ञानिक तरीकाबाट क्रमबद्ध सूचीकरण गरी राख्नु हो ।

अभिलेखालयको उपर्युक्त परिभाषा अन्तर्गत राष्ट्रिय अभिलेखालयले काम गर्नु परेको छ । यसको निम्ति अभिलेखालय सम्मुख तीन प्रमुख कठिनाइहरू छन् (१) आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको कमी (२) भौतिक सुविधाको अभाव (३) मर्मत तथा संभारको निम्ति प्रयोगशालाको अभाव । शिक्षा मन्त्रालय अर्न्तगत संस्कृति मन्त्रालय पनि स्थापना भैसकेको हुनाले यी अभावहरूको पूर्ति चाडोसे चाडो हुनेछ भनी अभिलेखालयले आशा तथा विश्वाश राखेको छ । वर्तमान समयमा निर्वाध रूपले मन्त्रालयहरूबाट रेकर्ड जम्मा हुने व्यवस्था नभएता पनि अभिलेखालयले आफ्नो सीमित साधन अन्तर्गत रही अभिलेखहरूको संकलन तथा संरक्षण गर्दै आइरहेको छ । हाल यस अभिलेखालयको अभिलेखशाखा अन्तर्गत निम्नलिखित अभिलेखहरू राखिएका छन् ।

१) विभिन्न कालका शिलालेखका उतारहरू ।
२) विभिन्न मितिका ताम्रपत्रहरू ।
३) ताडपत्रमा लेखिएका तमसूकहरू ।
४) ऐतिहासिक चिट्ठीपत्रहरू ।
५) निजामति किताव खानाका रेकर्डहरू ।
(६) गोरखापत्र तथा राइजिङ्ग नेपालका प्रतिहरू ।
(७) प्रथम जनमत सम्वन्धी कागजातहरू ।
(८) प्रतिष्ठित साहित्यकारहरूको प्रकाशित तथा अप्रकाशित पाण्डुलिपिहरू ।

माइक्रोफिल्मशाखाः-

सम्वत् २०१८ सालमा सवभन्दा पहिले भारतीय सहायतानियोगद्वारा वीर पुस्तकालयमा रहेका प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको माइक्रोफिल्म लिने कार्य भएता

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पनि विस्तृत तौरबाट माइक्रोफिल्म लिने कार्य २०२७ सालमा मात्र शुरू भयो । २०२७ सालमा जर्मन ओरियन्टल सोसाईटी तथा श्री ५ को सरकार पुरातत्त्व विभाग बीच एउटा ५ बर्ष (२०२७–०३२) सम्झौता भयो । फलस्वरूप नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षण परियोजना खडा भयो । यसै परियोजना अन्तर्गत राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित सम्पूर्ण हस्तलिखित ग्रन्थहरूको माइक्रोफिल्म लिने कार्य ५ वर्ष भित्रमा सम्पन्न भयो । (२०२७-२०३२) सालको समझौतालाई २०३२ सालमा पुनः ५ वर्षको लागि नवीकरण गरियो । (२०३२–२०३७) यस अवधिमा वागमती उपत्यका भित्रका निजी वा संस्थागत अधिकारमा रहेका हस्तलिखित पुस्तक वा कागजातहरूको माइक्रोफिल्म लिने निर्णय गरियो, जसको फलस्वरूप परियोजनाले क्रमश केशर पुस्तकालय, काठमाडौं, भादगाउँ, पाटन, वनेपा आदि ठाउँहरूमा माइक्रोफिल्म यूनिट खडा गर्‍यो । यसरी प्रथम तथा द्वितीय चरणमा माइक्रोफिल्म गरी लिइएका पुस्तक तथा अभिलेखहरूको सख्या निम्न वमोजिम छन् ।

(१) प्रथम चरणमा [२०२७-२०३२]

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थ तथा अभिलेखहरु २७३०२

(२) दोश्रो चरणमा (२०३२-२०३७)

क) केशर पुस्तकालय	सी)	७८२ थान
ख) भक्तपुर	जी)	५७५३ ,,
ग) पाटन	एच)	७२७४ ,,
घ) काठमाडौं	इ)	२२८२१ ,,
ङ) वनेपा	आइ)	१०४३ ,,
च) अभिलेखालय	डी)	७६५ ,,

परियोजना अहिले तृतीय चरणमा छ । श्री ५ को सरकारले नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षण परियोजनालाई (२०३७--२०४२) सम्म बढाएर नेपाल अधिराज्य भरिको ग्रन्थहरुको माइक्रोफिल्म गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

तृतीय चरणमा अहिले सम्म भएको काम

(क) काठमाण्डौं	६४४०	(जेठ २०४० सम्म)
(ख) त्रि. वि. वि.	४४६ थान	
(ग) काश्को	१९१ ,,	
(घ) लाङटाङ	३८८ ,,	
(ङ) गोरखा	६७३ ,,	

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यस अभिलेखालयमा आधुनिक किसिमको माइक्रोफिल्म यूनिट जडान भएकोले यसले श्री ५ को सरकारको कुनै पनि इकाइलाई माइक्रोफिल्म गर्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन सक्दछ र अभिलेख खडा गर्ने काममा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याइ राखेको छ ।

प्रशासनः –

पुरातत्व विभाग अन्तर्गतका कार्यालयहरू मध्येमा राष्ट्रिय अभिलेखालय एउटा प्रमुख कार्यालय हो । यहां जम्मा ३८ प्राविधिक तथा प्रशासनिक कर्मचारीहरू कार्यरत छन् । कार्यालयप्रमुख रा. प. द्वितीय श्रेणीको छ । उसैको निर्देशनमा कार्यालयको सम्पूर्ण आर्थिक तथा प्रशासनिक गतिविधिहरू संचालन हुन्छन् । सबै कार्यालयहरूका जस्तै अभिलेखालयको पनि कतिपय समस्याहरू छन् । आधुनिक युगमा अभिलेखालयले गर्ने काम यसले अझै गर्न सकेको छैन । यसको निमित्त आवश्यक पूर्वाधारहरू तैयार गर्नुपरेको छ ।

राष्ट्रिय अभिलेखालय र यसको अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासंग सम्बन्धः—

यूनेस्कोको आह्वानमा सन् १९४८ मा विश्वका प्रमुख देशहरूका अभिलेख विशेज्ञहरूको एउटा बैठक फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा बस्यो र विश्वका अभिलेखालयहरूको संघ स्थापना गर्ने निर्णय गऱ्यो । अहीं अभिलेखालयको विश्व संगठनलाई अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेख संघ (International Council On Archives) अर्थात छोटकरीमा आई. सी. ए. (Ica) भन्ने चलन छ । २०२६ सालमा नेपालमा पनि राष्ट्रिय अभिलेखालयको स्थापना भए पछि राष्ट्रिय अभिलेखालय नेपाल, यस विश्व अभिलेख संघको सदस्य रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेख संघको धारा १० अनुसार Ica को विधान अन्तर्गत रही क्षेत्रीय अभिलेख संघको स्थापना गर्ने पनि व्यवस्था गरिएको छ । यही Icaको विधान अनुसार कतिपय (ALA, ARBICA, CARBICA, ECARBICA, SARBICA) जस्तै क्षेत्रीय संघहरू विभिन्न मितिमा स्थापना भए । फलतः दक्षिण पश्चिम एशियाली मुलुकहरूको अभिलेखालयहरूको संघ खडा गर्ने विषयमा नेपालले पनि शुरूदेखि आपनो सहमति देखायो । परिनाम स्वरूप १९७६ (२०३३) मा स्वारबिका (SWARBICA) South and west Asian Regional Branch of the International Council on Archives को स्थापना दिल्लीमा भयो । आरम्भमा यस संघको सदस्यमा इरान, भारत, नेपाल, श्रीलंका तथा बंगलादेश भए । संघको पहिलो अध्यक्ष इरान, उपाध्यक्षमा श्रीलंका र कार्यकारिणीमा बांकी देशका सदस्यहरू भए । संघको स्थापना भएको लगतै पछि अफगानिस्थानले र केही काल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पछि पाकिस्थानले पनि यसको सदस्यता गृहण गऱ्यो। संघको विधान अनुसार प्रत्येक २ वर्षमा संघको साधारण अधिवेशन (General Conference) सिद्धान्तः इरानमा हुने भएता पनि त्यहांको राजनैतिक अवस्थाले गर्दा पहिलो अधिवेशन सन् १९७९ (२०३६) मा श्रीलंकाको राजधानी कोलम्बोमा भयो। श्रीलंकामा भएको कार्यकारीणी वैठकबाट श्रीलंका अध्यक्ष वंगलादेश उपाध्यक्ष भयो। सन् १९८१ अक्टोवर (आश्विन २०३८) दिल्लीमा भएको कार्य-कारिणीको वैठकमा वंगलादेश अध्यक्ष र नेपाल उपाध्यक्ष भएका छन्। यही स्वारविका कार्य कारिणीको वैठक नेपालमा गएको आषाढ महीनामा सम्पन्न भएको छ।

(१) हस्तलिखित शाखामा देखा परेका समस्याहरूः—

कीरा, सर्दी धुलो आदि हस्तलिखित गृन्थहरूका महाशत्रुहरू हुन्। सयकडौं वर्ष पुराना हस्तलिखित गृन्थहरूको स्याहार सम्भार अझै सन्तोषप्रद हुन सकेको छैन। परम्परादेखि चलिआएको त्यही फिनेल गोलीहरू वासामा राख्ने चलन वचाउको एक मात्र उपायको रूपमा लिइएको छ। नेपाल जर्मन हस्तलिखित गृन्थ संरक्षण परियोजना अन्तर्गत हस्तलिखित गृन्थहरूको माइक्रोफिल्म लिने काम भएता पनि मूल गृन्थलाई दीर्घजीवि गर्ने कतिपय उपायहरू अझै हुन सकेका छैनन्।

हस्तलिखित गृन्थहरूलाई परम्परागत तरीका अनुसार पोकामा बांधेर राखिएका छन्। एउटा पोकामा पुस्तकको आकार हेरी १ देखि १५, २० थान सम्म पुस्तकहरू बांधेर राखिएका छन्। फेरि प्रत्येक पुस्तकलाई कपडाको बांधमा बांधिएको छ। यसो गर्दा पुस्तकहरू खुम्चन र किनाराका पानाहरू खुम्वेर भांचेर जाने डर हुन्छ। केही पुस्तकहरूमा मात्र काठको गाता छ। अतः पुस्तकहरूलाई खुम्चनुवाट वचाउन प्रत्येक पुस्तकमा गाता राख्नु अति आवश्यक देखिन्छ।

कतिपय पुस्तकहरूको लेखोट उडेर जान लागेको छ। खास यो समस्या वढ्ता गरेर ताडपत्रका पुस्तकहरूमा देखा परेको छ। कतिपय पुस्तकहरू कीराले खाएर अस्पष्ट र काम नलाग्ने भैसेकका छन्। यस्ता पुस्तकहरू लगतबाट कट्टा गर्नु पर्ने देखिन्छन्। अतः पुस्तकहरूको संरक्षणको निम्ति एउटा संरक्षण प्रयोगशाला स्थापना हुनु अति आवश्य छ। संरक्षण प्रयोगशालाको निम्ति युनेस्कोबाट केही सामान प्राप्त भएता पनि प्रयोगशालाको निमार्ण अझै हुन सकेको छैन। युनेस्को विशेषज्ञले दिएको रिपोट कार्यान्वयन हुन सकेमा अभिलेखा-लयको प्रगति हुने थियो। राष्ट्रिय महत्वका गृन्थहरू अभिलेखालयले आफ्नो सीमित बौद्धिक तथा आर्थिक क्षमता अन्तर्गत प्रकाशनमा ल्याउने गरिरहेकोछ। तर प्रकाशनको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रक्रियामा तीव्रता ल्याउन तथा शोधकर्ताहरूलाई प्रोत्साहित गर्नको निम्ति वार्षिक वजेटमा केही रकम अनुसन्धानको निम्ति छुट्याउन वाँछनीय देखिन्छ ।

अभिलेखशाखाले गर्नु पर्ने कार्यहरूः-

विभिन्न मन्त्रालय अन्तर्गत रहेका दैनिक चलन चल्तीमा न चाहिने रेकर्डहरू क्रमवद्ध तरीकावाट मिलाई सुरक्षित राख्नु र सम्वन्धित मन्त्रालयलाई चाहेको वखतमा सो कागजातहरू उपलब्ध गराउनु अभिलेखालयको पहिलो कर्तव्य हो ।

आगो, पानी, धुलो, सूर्यको ताप, कीरा, सर्दी, आदि अभिलेखका महाशत्रुहरू हुन् । अतः कुनै पनि कागजातहरू अभिलेखालयमा राख्नु भन्दा अगाडि यी शत्रुहरूबाट बचाउनको निम्ति अभिलेखालयले कतिपय वैज्ञानिक तथा रासायनिक प्रक्रियाहरू अपनाउनु पर्छ । सो गर्नको निम्ति एउटा संरक्षण प्रयोगशालाको निर्माण हुन अति आवश्यक देखिन्छ ।

जम्मा हुन आएका अभिलेखहरूको क्रमवद्ध सूची तैयार पार्नु प्रकाशनमा ल्याउनु तथा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई पुराना रेकर्डहरू अनुसन्धानको निम्ति उपलब्ध गराउनु अभिलेखशाखाको अर्को मुख्य काम हो । कस्ता कागजात धुल्याउने कस्ता कागजात सुरक्षित राख्ने भन्ने विषयमा मिति २०२७ साल कागज धुलाउने ऐन पास भैसकेको छ । रेकर्डहरू कसरी राख्ने यस विषयमा कुनै पनि मन्त्रालयको रेकर्डशाखा र अभिलेखालयको निकट सम्वन्ध रहेमा दुवैलाई लाभदायक हुनेछ ।

प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहासको निर्माणमा शिलालेख ताम्रलेख काष्ठपत्र तथा ताडपत्र आदिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा यस्ता अभिलेखहरूको उतारहरू केही मात्रामा भएता पनि यी आफैमा पूर्ण छैनन् । अतः देशको विशुद्ध राष्ट्रिय इतिहासको निमार्णको निम्ति एउटा योजनावद्ध तरीकावाट सम्पूर्ण देशका कुना काप्चामा छरिएका अभिलेखहरूको संकलन हुनु वांछनीय छ ।

राष्ट्रिय शिक्षाको नयां योजनामा अनुसन्धानकार्यमा वढ्ता प्राथमिकता दिइएको छ । शाहकालीन नेपालको वृटिश भारत तथा संयुक्तराज्यसंग विशेष सम्पर्क भएकोले यी देशहरूमा नेपाल सम्वन्धि प्रशस्त सामग्रीहरू पाइन्छन् । खास गरी लखनउ अभिलेखालय, दिल्ली अभिलेखागार, इण्डीया हाउस, लण्डन आदिमा संग्रह गरिएका नेपाल सम्बन्धी सामग्रीहरूको माइक्रोफिल्म झिकाउन सकिएमा नेपाली अनुसन्धानकर्ताहरूलाई ठूलो सघाउ पुग्ने थियो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राष्ट्रियताको अभाव आर्थिक दरिद्रता विदेशी प्रलोभन आदि कतिपय कारणहरूले गर्दा राष्ट्रिय सम्पदा विदेशीदै गैरहेका छन् । प्राचीन अभिलेखहरू पनि विदेशिएका छैनन् भन्न सकिदैन । यसमा प्रतिवन्ध लगाउने अहिलेसम्म कुनै ठोस कानूनी वन्देज छैन । अतः यस्ता कागजातहरू विदेशिनुवाट रोक्न र पुराना कागजातरूलाई व्यवस्थित ढंगबाट कानूनी व्यवस्था हुनु वांछनीय देखिन्छ । सो कानूनी व्यवस्था निम्न आधारमा वताउन सकिन्छ ।

कानूनी व्यवस्था

(१) अभिलेख संरक्षणमा तीव्रता ल्याउनको निम्ति सवभन्दा पहिले श्री ५ को सरकारले माननीय शिक्षा मन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा एउटा सल्लाहकार समिति गठन गर्नु पर्छ । समितिले प्रत्येक मन्त्रालयमा रेकर्डशाखा खडा गर्ने अनुरोध गर्नेछ । आवश्यक परेको खण्डमा समितिले रेकर्ड खडा गरेको छ वा छैन सो को जाँच गर्न सक्ने छ र आवश्यक परेमा रेकर्ड खडा गर्ने निर्देशन तथा प्राविधिक सल्लाह उपलव्ध गराउनेछ ।

(२) विभिन्न मन्त्रालयमा जम्मा गरिएका एक निश्चित अवधिभन्दा पुराना कागजातहरू अभिलेखालयमा स्वतःजम्मा हुन आउने व्यवस्था हुनुपर्छ । यस सम्वन्धमा यस्ता कुनै अभिलेखहरू जो समितिको विचारमा अभिलेखालयमा जम्मा हुनुपर्छ भन्ने लागेमा सो अभिलेख अभिलेखालयमा जम्मा गर्ने भनी समितिले निर्देशन गर्नसक्छ ।

(३) राष्ट्रिय महत्वका कुनै पनि कागजात देशवाहिर निकासी गर्नमा प्रतिवन्ध लगाउने छ ।

(४) निकासी गरेको खण्डमा सो कागजात जफत गरी आर्थिक दण्ड वा कैद वा दुवै दिन सकिने छ ।

(५) अभिलेखालयमा रहेका अभिलेखहरू यदि कसैले जानीजानी च्याती बिगार्न केरमेट गर्न खोज्छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई आर्थिक दण्ड जरीवाना वा दुवै दिन सकिनेछ ।

(६) सम्वन्धित मन्त्रालयले तोकेको शर्त अनुसार अभिलेखालयमा जम्मा हुन आएका अभिलेखहरू मध्येमा एउटा निश्चित अवधि भन्दा पुराना (५० वर्ष भन्दा पुराना) अभिलेखहरू साधारण पाठक वाअनुसन्धानकर्ताहरुलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

माइक्रोफिल्मशाखामा देखा परेका समस्याहरूः

(१) माइक्रोफिल्मशाखामा हाल जम्मा ५ कर्मचारीको दरवंदी छ तर यस शाखामा कामको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बोझ दिन पर दिन वढ्दै गएको छ। नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षण परियोजना अन्तर्गत सधैं १, २, कर्मचारीलाई फिल्डमा पठाउनु पर्दछ। माइक्रोफिल्मशाखाले आफ्नो दैनिक काम गर्नुको सट्टा कतिपय थप काम गर्न योजना वनाएको छ। जस्तै मदनपुस्तकालयमा रहेका ग्रन्थहरूको माइक्रोफिल्म, नेपाल प्रेस काउन्सील संग पनि माइक्रोफिल्म पर्ने वार्ता चलिरहेको छ। यदि त्यहांको कार्यहरू गर्नुपरेमा वर्तमान दरवंदीमा केही थप दरवंदी समावेश गर्नु अति जरूरी भैसकेको छ।

(२) एकातिर थप माइक्रोफिल्मका वट्टाहरू सुरक्षित राख्न दराज किन्न वजेटको अभाव छ भने अर्को तर्फ अभिलेखहरू तथा माइक्रोफिल्मका वट्टाहरू एउटै भवनमा राख्नु अभिलेख सिद्धान्तको अनुकूल छैन। किन भने अभिलेखालयको भवनको निर्माण कुनै किसिमको दैवी आपत जस्तै आगो, भूकम्प आदिबाट सुरक्षित रहने गरी वनाइएको छैन। त्यसैले हाललाई सुरक्षात्मक कदमको रूपमा माइक्रोफिल्मका वट्टाहरूलाई अभिलेखालय भवन वाहिर राख्नु वांछनीय देखिन्छ। यस सम्बन्धमा नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थसंरक्षण परियोजनाले दिएको आश्वासन पनि कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

(३) माइक्रोफिल्म सम्बन्धी मेशीनहरू १० बर्ष पुरानो भैसकेको र काम गर्ने क्रममा मेशीनमा खरावी आउन सक्ने संभावनाको प्रतिशत बढिसकेको छ। तर मेशीन मर्मत गर्न कोही विशेषज्ञ छैनन्। त्यसैले यस शाखामा काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई मर्मत सम्भारको आवश्यक ट्रेनिङको वन्दोवस्त हुनु परेको छ।

(४) माइक्रोफिल्मबाट अध्ययन गर्न रिडरको आवश्यकता पर्दछ। हाल यस शाखामा एउटा मात्र रिडर छ। अनुसन्धानकर्ताहरूको मागलाई ध्यानमा राखेर थप

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१ रिडरको व्यवस्था हुन आवश्यक देखिन्छ । फेरि कुनै अनुसन्धानकर्ताले मूल प्रति घरैमा बसी अध्ययन गर्न चाहन्छ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई सस्तो मूल्यमा फोटोकपी उपलब्ध गराउन यस शाखालाई एउटा फोटोकपी मेशीनको पनि आवश्यक परेको छ। यो फोटोकपी मेशीन भएको खण्डमा अनुसन्धानकर्तालाई सजिलो हुने तथा सरकारको राजस्व पनि प्रशस्त बढ्ने हुन्छ ।

—※—

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रशासन शाखाः– यसको वर्तमान प्रशासनिक ढांचा निम्न वमोजिम छः-

प्र. अ. अ. रा. प. (द्वितीय)

- प्राविधिक
  - हस्तलिखित
    - रा. प. तृ. — ४
    - रा. प. अ. (प्रथम)४
    - रा. प. अ. (चतुर्थ)४
    - पुस्तके (पिउन सरह) ४
  - प्राचीन अभिलेख
    - रा. प. तृतीय १
    - रा. प. अ (प्रथम)१
  - आधुनिक अभिलेख
    - रा. प. तृ. २
  - माइक्रोफिलम
    - रा. प. तृ. १
    - रा. प. अ. प्रथम २
    - रा. प. अ. तृतीय २
    - पिउन १
  - संरक्षण
    - रा. प. तृ. १
    - रा. प. अ. (प्रथम)२
- अप्राविधिक
  - सामान्य प्रशासन
    - रा. प. अ. प्रथम १
    - टाईपिष्ट १
    - मुखीया १
    - पिउन २
    - बगैंचे १
    - स्वीपर १
  - लेखा प्रशासन
    - रा. प. अ. (द्वितीय) १

यदि राष्ट्रिय अभिलेखालयले आपनो कार्य क्षेत्र वढाउदै लैजाने हो भने र अभिलेखालयले नाम अनुसारको काम (आधुनिक अभिलेखालयले गर्ने किसिमको) गर्दै लैजाने हो भने वर्तमान दरवंदी अपुग देखिन्छ र यसको प्रस्तावित दरवंदी निम्न अनुसारको हुनु पर्छ । यी थप दरवंदीहरूलाई भौतिक सुविधा वढ्दै गएको खण्डमा क्रमैं संग लागू गर्दै लैजानु पर्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

प्रस्तावित प्रशासनिक ढांचा

रा. प. (प्रथम)

प्राविधिक

हस्तलिखित

रा. प. (द्वितीय) १ थप
रा. प. तृतीय ४
रा. प. तृ. तिब्बती फाँट १पथ
रा. प. अ. (प्रथम) ४
रा. प. अ. (प्र.) १थप तिब्बती फांट
रा. प. अ. च. ४
पिउन ४

प्राचीन तथा मध्यकालीन अभिलेख

रा. प. द्वितीय १ थप
रा. प. तृ. १
रा. प. अ. (प्रथम) २ थप

आधुनिक अभिलेख

रा. प. द्वि. १ अपग्रेड गर्ने
रा. प. तृ. ५ थप
स. अभिलेख विशेषज्ञ ४ थप

संरक्षणशाखा

केमिष्ट रा. प. तृ. १
डकुमेन्ट रिपेयर,
रा. प. अ. प्रथम २. ४ थप
बुकवाइण्डर २
पिउन २

माइक्रोफिल्म

रा. प. द्वि. १ थप
रा. प. तृ. १
रा. प. अ. प्रथम
४ थप
रा. प. अ. तृ.
२ थप
रा. प. अ. च. २
पिउन १

अप्राविधिक

सामान्य प्रशासन

रा. प. तृ. १ थप
रा. प. अ. (प्रथम) २ थप
टाइपिष्ट २ (१ थप)
पिउन २
वगैंचे १
स्वीपर १

लेखा

रा. प. तृ. १ थप
रा. प. अ. (प्रथम) १ थप
रा. प. अ. (द्वि, १

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

विगत केही वर्षको राजस्वको एक झलक

	भा० रू०
०३२।०३३	४६०७।७१
०३३।०३४	७०६३।९१
०३४।०३५	१७,६२६। ३
०३५।०३६	१२,३१७।९९
०३६।०३७	७९,२६४।७१
०३७।०३८	४६,८४९।७४
०३८।०३९	३१,६१०।०३
०३९।०४०	३२,९०१।३५ (वैशाख मसान्त तक मात्र)

विगत ५ वर्षको आर्थिक वजेटको एक झलक

	तलव	भत्ता	दै० भ्र० भ०	सेवा	मर्मत	अफिस	पत्रिका	इन्धन	अरू माल सामान
०३५।०३६	२१२७०३	७६६८	११०००	१७०००	२२०००	५०००	२८०००	५००	३३०००
०३६।०३७	२२७७२८	७६००	११०००	१८०००	२८०००	५३००	२८०००	५००	३४०००
०३७।०३८	२३१४००	७६००	११०००	१८०००	२८०००	५३००	२६०००	५००	३४०००
०३८।०३९	२८४३२४	३६९४२	१२०००	१८०००	२८०००	६०००	२६०००	५००	२४०००
०३९।०४०	३०३१७४	३८१२६	१२०००	२०००	३५०००	६०००	२६०००	५००	३५०००

	फर्निचर	भैपरि आउने	सवारी	मेसेनरी औजार
०३६।०३७	१०००	२००		
०३८।०३९	१०००	२००	१०००	१०,०००
०३९।०४०		२००		

राष्ट्रिय अभिलेखालय नेपाली संस्कृति र इतिहासको अमूल्य भण्डारको रूपमा छ। यसको सुरक्षा र सम्वर्धन गर्नु नेपाली मात्रको कर्तव्य हो। नेपालको विशुद्ध इतिहासको निर्माण र उज्ज्वलमय नेपालको निर्माणमा अभिलेख एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम भएकोले यसको विकाशमा सवैको सहयोग अपेक्षित छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कर्मकाण्ड निबन्धः

–हरिनाथ गौतम

रहेको स्थानः- हाल राष्ट्रिय अभिलेखालय

लिपि.- देवनागरी

बिषयः- वैदिक कर्मकाण्ड ।

ग्रन्थकारः- कुलनिधि शर्मा

परिचयः - पाल्पाका महाराजाधिराज श्री मुकुन्दसेनका दरबारका दरबारिया पण्डित विद्वान कुलनिधि शर्माले ग्रन्थको बोध गराउनु भन्दा पहिले महाराजाधिराज मुकुन्दसेनको प्रेरणाले नै रचना गरेको हो भन्ने तथ्य देखाउनु भएको छ । ग्रन्थारम्भको आरम्भ वाक्यमा वंश परिचय देखाउनु भएर ग्रन्थारम्भ गर्नु भएको छ ।

आरम्भ वाक्यः–

बन्दे गणपतिं कर्मसाक्षिण जगदंबिकाम् ।
श्रीशानं जानकीजानिमपि सावरणामरम् ।।१।।
श्रीसेनान्वयसागरे समजनि, श्रीमन्मुकुन्दाभिदो,
यःपूर्णद्विजराज इत्यथ जनस्याल्लादको नित्यशः ।।
यद्दानोदकसंयुताक्षितिरिरति ह्यम्भोदकापेक्षकान् ।
अभूवन् विविधा अह दिवमहो कृष्यन्ति भूकर्षका ।,२।।
तद्वंशे भूपतिनाम्नाऽमरसेनो वभूवह ।।
गन्धर्वसेनस्ततपुत्रश्चत्वारस्तत्सुताः स्मृताः ।।३।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उद्योतसेनस्तज्ज्यायान् लक्ष्मीनारायणोऽपरः ।
तृतीयो मेदिनीसेनो महावीरः कनिष्ठकः ।।४।।
लक्ष्मीनारायणाज्जातः पुत्रः श्रीरघुवीरकः ।।
खामदत्तः प्रतापाद्याः मेदिनीसेनसूनवः ।।५।।
श्रीमानुद्योतसेनस्तु यद्योतद्योतिता दिशः ।।
वयसाऽल्पोपि विक्रान्तः स बभूवाभिमन्युवत् ।।६।।
पराक्रमे शक्रकल्पः श्रीमुकुन्दात्मजः सदा ।।
इहावतीर्णो यः साक्षान्मुकुन्दो विबुधाधिपः ।७।।
राजचूडामणिर्योहि यशपूर्णदिगन्तरः ।
राजते मानदो मित्रबुधयो श्री मुकुन्दकः ।।८ ।
पाल्पाख्यपुर्यां निवसन् सपार्थिव ।
श्रीमन्मुकुन्दो हि मुकुन्दकल्पकः ।।
यस्यासितापात्प्रवलन्त्यरातयो ।
यदीय कीर्त्या धवलीकृता दिशः । ९।।
यत्सुताः पंच वर्तन्ते विक्रान्ताः पाण्डवा इव ।।
तज्ज्यायान् ध्रुवराजः श्रीमहादन्तो हि वर्तते ।।१०।।
स धैर्ये हिमवत्कल्पो नीत्या शुक्रो धिया गुरुः ।।
क्षितिवद् वर्तते क्षान्त्या कर्णो विक्रमदानयो ।।११।।
सत्यकारुण्ययो पार्थ विवेके तु वृहस्पतिः ।।
रूपेण जितकन्दर्प तेजसा भानुमानिव ।।१२ ।
विदुषां चाश्रितानां वै कल्पद्रुमसम स्त्वसौ ।।१३।।
अथो तदनुजःशूरवीरसेनाभिध स्तु सः ।।
नीतिविद् राजतन्त्रज्ञो वर्तते विदूरो यथा ।।१४।।
नाम्मा शूरो यादवेषु प्रसिद्धः.
ख्यातो वीर वीरभद्रस्त्वनाख्यौ ।।
पत्यादित्यौ तद्गुणः सन्ति यस्मिन् ,
सोऽयं नाम्ना शूरवीरागसेनः ।।१५।।
तदनुजसविवकरवीरकोर्णवः
सट्टङ्कमति निम्नतया तु स ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हिमवता वलतुंगतया समो,
द्विषदलंघ्य इतीह विराजते ।।१६।।
तस्यानुजश्चन्द्रवीरस्त्वपरो ध्वजवीरकः ।।
महादन्तादय श्चैते पंच राजसुता मता ।।१७।।
अथापि युवराज श्रीमहादन्तात्मजावुभौ
पृथ्वीपालस्तु तज्ज्यायान् रणवाहादुरो परः ।।१८।।
मुकुन्दराजरत्नस्य रत्नकल्पा सहो नराः ।।
वर्तन्ते ते प्रकथ्यन्ते तत्तदर्थप्रकाशकाः ।।१९।
वीरांताहु त्रयं विष्णुनामकास्तु त्रयो बुधाः ।।
निध्यन्ताख्यत्रयं चैतत् तृतयं नवरत्नकम् ।।२०।।
विष्णाख्याः सुकृतद्योतनिधयोर्थप्रकाशकाः ।।
आशा विजयकामानां वीरांता द्योतका मताः ।।२१।।
शूरवीरो, महावीरो, रघुवीर इमे त्रय ।
शिवार्चनात् शिवाधानात् नाम्ना शिवनिधिः स्मृतः ।२२।।
वाग्मि सर्वजनाल्हादकारी तारानिधिर्मतः
हर्यर्थगुणधर्मित्वा नाम्ना हरिनिधि त्वसौ ।।२३।।
नारायणगुणोपेतो नाम्ना नारायणो बुधः ।।२४।।
लक्ष्मीपतेश्चिन्तकत्वाच्छ्रीनाथस्तन्मयः कृती ।।
श्रीरामवत्कृपालुत्वात्कृपां रामस्तु कोविदः ।।२५।
इत्यादि रत्नकल्पानां मालायां मणिनायकः ।।
कर्तव्य तन्तुपोतायां मुकुन्दो नायकायते ।।२६।।
श्रीमुकुन्दाज्ञया विद्वत् कुलागृनिधिशर्मणा ।।
कृतिरारम्यते सम्यक् कर्मकाण्डनिवन्धने ।।२७।।
कातीयपारस्कर गृह्यसूत्र, व्याख्यात् नानास्मृतिपद्धतीनाम् ।।
बुध्वा मतं विश्वजनीनकर्मकाण्डन्तु शान्त्यामिथुतं तनोमि ।।२८।
आसन् यद्यपि विज्ञास्तन्निवन्धाः सन्ति कोटिशः ।।
तथाप्यस्य विशेषोक्ति केचिद्विज्ञातुमोहते इति

उपर्युक्त प्रकारले मुकुन्दसेन राज्यको वंशको वर्णन गर्नुभएर यस कर्मकाण्ड निवन्ध गृन्थमा याज्ञ्यवल्क्य पाराशर नारद मनु आदि विभिन्न विद्वान् ऋषिहरूको मत मतान्तर समावेश गराएर ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चारै वर्ण र ब्रह्मचर्याश्रमी गृहस्थाश्रमी

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एवं बानप्रस्थाश्रमी र संन्यासाश्रमीहरूको निमित्त समेत अत्यन्त उपयुक्त कर्मकाण्ड, गृह-यागादिको प्रयोजन याज्ञवल्क्य ऋषिको, एवमेनः शमंयाति वीजगर्भसमुद्भवम् भन्ने वचनानुसार चारै वर्ण र चारै आश्रमीहरूको निमित्त यो कर्मकाण्ड निवन्ध उपयोगी छ भनेर विद्वान् कुलनिधि शर्मालि भन्नुभएर निम्न बमोजिमका विषयहरू समावेश गरी लेख्नुभएको छ। जस्तैः– कर्मकाण्डको महायागादि प्रयोजनमा संस्कारकर्महरू नभएका कुनै पनि मानिसहरूलाई महायागादिमा अधिकार हुंदैन, अत वर्ण र जाति विशेषको श्रौत (वैदिक) संस्कार र स्मार्त संस्कार हुनै पर्दछ। संस्कारहीन मनुष्यलाई सन्यासाश्रममा पनि अधिकार हुंदैन र शतचण्डी सहसूचण्डी, लक्षहोम, कोटीहोम, ज्योतिष्टोमादि र रुद्रयागादि महायाग श्रौत कर्म र अन्य स्मार्त कर्ममा पनि प्रवृत्त हुन अधिकार प्राप्त हुंदैन। सबै नै संस्कार कर्म आरम्भ गर्दा गृहयाग गर्नुपर्दछ। गृहयज्ञ गर्ने ठाउँको विचार, मण्डप प्रमाण, कुण्डको विचार गृहवेदि प्रमाण मेखला (वप्र) प्रमाण, गृह शान्ति गर्दा वरण गर्ने ब्राह्मण संख्या ।

याज्ञवल्क्यस्मृति अनुसारको मुख्य गृहयागमा ९ जना वैदिक ब्राह्मणहरू उपयुक्त हुन्छन्।

आचार्य (१) ब्रह्मा (१) गणेश (१) गणेश ऋत्विक (६) इत्यादि यही तथ्यलाई वशिष्ठ ऋषिले पनि सहमत दिनुभएको छ , र विद्वान् कुलनिधिले रचना गर्नुभएको यो कर्मकाण्ड निवन्ध ग्रन्थमा नवगृहको शान्ति नगरी कुनै धार्मिक, पौष्टिक कर्म र संस्कार कर्म एवँ यागादिको आरम्भ गरेमा अनिष्ट हुन्छ।

त्यही कुरा प्रयोग पारिजात भन्ने ग्रन्थमा समेत लेखिएको छ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु प्रतिष्ठा स्वध्वरेषु च ।
नववेश्मप्रवेशे च गर्भाधानादिकर्मसु ॥
आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसंभवे ।
अभिचारे च यः कुर्या गृहपूजाविधानतः ॥
सोभिष्ठफलमाप्नोति निर्विघ्नेन नसंशयः ।

भन्ने वचन सोही कर्मकाण्ड निवन्धमा पष्टतया लेख्नुभएको छ, अतः गृहपूजा रहित सर्व संस्कार्य कर्म र अभिचारिक कर्म पौष्ठिक कर्म शान्ति स्वस्ति कर्म समेत गर्न प्रतिवन्ध छ भनेर लेख्नुभएको छ।

यस्तै गृहहरूको आवाहन गर्ने समय, गृहहरूको वर्णनस्वरूप र गृहहरूको देवताको वर्णनस्वरूपको वर्णन, नवगृहहरूको देश गोत्र स्थापना गर्ने मन्त्र पूजागर्ने मन्त्र प्रत्यधि देवता स्थापना गर्ने मन्त्र विनायक स्थापना गर्ने मन्त्र दिक्पालहरू स्थापना गर्ने मन्त्रहरू र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

स्थान समेत ग्रहहरूको नैवेद्यहरूको उल्लेख छ । यसमा पारस्करगृहसूत्र, शुक्लयजुर्वेद, मनुस्मृतिः याज्ञवल्क्यस्मृति,मत्स्यपुराण, स्कन्दपुराण समेतका वेदस्मृतिपुराणहरूको बचन समेत उल्लेख गरी ग्रहशान्ति ग्रहयागको वर्णन गर्नुभएको छ, र ग्रहहरूका समिधा, जस्तैः– अर्क–१, पलाश–२, खदीर–३, अपामार्ग–४, उदुम्बर–५, पिपल–६, शमी–७, दूर्वा–८, कुश–९, इत्यादि चन्दन समेतको वर्णन गरिएको छ ।

यस्तै कलश स्थापन गर्ने प्रकार, सप्तमृत्तिका सप्तधान्यको वस्तुहरू सप्तदश धान्यादिको वर्णन सर्वौषधिका द्रव्यहरू पञ्चपल्लव, पञ्चरत्न, यज्ञपात्रको लक्षण, प्रणिता पात्र र प्रोक्षणिपात्रको लक्षण चरुस्थाली र आज्यस्थालीको लक्षण संमार्जनोपनयन कुशको विचार श्रुक र श्रुवको लक्षण श्रुवको आवाहन कार्यविशेषले अग्निको नाम, नवग्रहको होम संख्या, ग्रहहरूको होम गर्ने मन्त्र, पौराणिक अभिषेक मन्त्र ग्रहहरूको सामान्य गोदान, ग्रहहरूको रत्नादि दान गर्ने मन्त्र, भूमि दान गर्दा अधिष्ठातृ देवता, यस्तै अन्य वस्तुदान गर्दा स्पर्श गर्ने स्थानको वर्णन, ग्रहयज्ञ विषयक विचार, महायज्ञमा दक्षिणादानको विचार नवग्रहको प्रतिमादानको प्रकार ।

गोदानविधि, यजुर्वेदीय अभिषेक मन्त्र, तिलक मन्त्र; वैदिक मन्त्र, ग्रहयज्ञारम्भे पूर्वाङ्गकर्मप्रयोग, स्वस्तिवाचनमन्त्रहरू; पंचामृतविधि; पञ्चगव्यविधि; गणेशपूजा क्रममन्त्रः मातृकापूजाप्रयोगमन्त्र, आभ्युदयिक श्राद्ध प्रयोग; पुण्याहवाचन ग्रहयज्ञ प्रयोग प्रधान संकल्प- आचार्यवरण, ब्रह्माको वरणविधि; गणेशवरण ऋत्विगादिहरूको वरणविधि, नवग्रहहरूको स्थापनप्रयोगविधि; अधिदेवता प्रत्याधिदेवतास्थापनविधिः विनायकादि कार्यविशेषले अरू देवता स्थापनविधि; दिक्पालहरूको स्थापनविधि; कलश स्थापन विधि; ग्रहहरूको ध्यान गर्ने प्रकारविधि; ग्रहहरूको पूजा गर्ने प्रकार, कलश पूजन प्रकार; रक्षाबन्धनको विधि, घृतच्छायाविधि; पञ्चभूसंस्कारविधि; अग्निस्थापनविधि; ब्रह्मोपवेशादि कुशकण्डिकादिविधि; सर्व कर्म साधारण देवताहरूको ध्यान; चतुर्दश आहुति, होम, संकल्प प्रयोगविधि; नव ग्रह प्रीतये समिधादि त्यागसंकल्प; विशेष होम-संकल्प; आधार आज्य भाग; होमसंकल्प । वैश्वानर पूजा विषय; महाव्याहृति होम; प्रायश्चित संज्ञक; पञ्चवारुण होम; प्राजापत्य होम; स्विष्ठकृद्धोम र ग्रहहरूको होममन्त्र; । विनायकादि देवताको होमविधान; इन्द्रादि दिकपालको हवन; क्षेत्रपालको होममन्त्रहरू; वास्तोस्पतिको होममन्त्र! पूर्णपात्रविधान आचार्यलाइ यज्ञान्त गौदान, पूर्णाहुतिहोम । उत्तराङ्ग पूजाविधि; ग्रहहरूको दानप्रकार, अग्नि प्रतपनरत्र्यायुषधारण विधि; ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सकलकर्मक्रम र सकल कर्मप्रयोगविधि ।।

जातकर्म जातकर्मोपयोगी:- साधारण सर्वकर्मका अधिकारिहरू यस्तै अरू ।

आभ्युदयिक श्राद्धको निर्णय; जातकर्मको उपयोगी निर्णय जातकर्मविधि; षष्ठि पूजाविधि, र प्रयोग-नामकरणविधि; निष्क्रमणविधि; कर्णवेधविधि; अन्नप्राशनविधि; व्रतवन्धविधि; चूडाकरणविधि; यज्ञोपवीत (जनै) को लक्षण, कौपीन (लंगौटी) को कपडाको लक्षण, मेखला र उत्तरीयको लक्षण, दण्ड (लठ्ठी) को लक्षण; मण्डप वनाउने प्रकार जूटिकावन्धनको विधि; केशान्तकर्मविधि; उपनयनविधि; उपनयनप्रयोगविधि; गायत्रीश्रवणविधि; अभिवादनलक्षणप्रयोगविधि; भिक्षाचरणविधानः ब्रह्मचर्यधारणविधि; वेदारम्भविधि; समावर्तनप्रकारविधिका विषयहरू उल्लेख गर्नुभएको छ र त्यसपछि

दशकर्म षोडश संस्कारअन्तरगत विवाहविधि, विवाहमा उपयोग गरिने मधुपर्क-विधि पंच भूसंस्कार पूर्वक अग्निस्थापनविधिः गोत्रको उच्चारण गर्ने विधि; कंन्यादानविधि; छोलिकाभरणविधि; राष्ट्रभूतादि होमविधि; कन्यासीमन्तेसिन्दुरार्पणविधि; वरपाद प्रक्षयालन विधि; जीवमातृपूजनविधि; चतुर्थीकर्मविधि; अर्कविवाहविधि; प्रथमरजोदर्शन दुष्टमासादि शान्तिविधि; मूलशान्तिको निमित्त उपयुक्त शतमूलानि तद्विवरणं च दैवज्ञ मनोहरोक्तानि ।

गर्गोक्त शतमूलहरू र त्यसको विवरण समेतको उल्लेख मूल, अश्लेषा, ज्येष्ठा, विशाखा-नक्षत्र जातफल र त्यसको शान्ति विधि; प्रथम दाराभिगमनविधि; गर्भाधानविधि; पुंसवनविधि; सीमन्तोनयनविधि; परदेशवाट आएको घरमा प्रवेश गर्दा गर्नुपर्ने आवश्यकविधि; जातकर्ममन्त्र-विवरणम् । चूडाकरनोपयुक्त-मन्त्रविवरणम् । उपनयनमन्त्रविवरण; समावर्तनमन्त्रविवरण; विवाहमन्त्रविवरण; चतुर्थीकर्ममन्त्रार्थ-विवरणं; अक्षरारम्भविधि; जन्मोत्सवविधि; तुलापुरूषदानविधि; तुलादानप्रशंसाविधि; विरूद्धसंक्रन्ति तत्रादौ मेष संक्रान्तिविधिः; दुष्टचन्द्रशान्तिविधि; गृहप्रवेशविधि; गृहारम्भोपयोगी वास्तुशान्तिविधि; भूतवलिदानविधि; वास्तुशान्तिपूर्वकगृप्रवेशविधि; गृहहर्म्यप्रासादारंभविधि; तत्रादौ भूमिविचारवास्तुदेवतावलिदानविधि; इन्द्रादिदिक्पालवलिदानविधि; गृहारम्भोपयोगी शिलान्यासविधि; शिलान्यासस्थापनप्रकार इत्यादि समावेश गरेर विद्वान् कुलनिधि शर्माले कर्मकाण्डनिवन्धको निवन्धगून्थ रचना गर्नुभएको छ ।

अन्त्यको समाप्ति पुष्पिकावाक्यमा इति श्री रूपनारायणेत्यादि विविध विरूदावलि विराजमान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्री मुकुन्दसेनवर्मणा कारिते श्री कुलनिधिशर्मणा विरचिते कर्मकाण्डनिवन्धने प्रथम द्वितीय तृतीय परिच्छेद समाप्त अभूत ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सृष्टि र कल्पना

– शङ्करमान राजवंशी

जगत—

जगत् शून्य छँदा जगत्की आमा आदिशक्ति प्रकृतिभवानी जगदम्विकाको त्रिगुण तत्वको पुञ्जरूपं दिन्दुबाट ज्योति प्रादुर्भाव भयो र निञ्जन निराकार परमात्मा परमेश्वरमा व्याप्त भयो । अनि त्यस त्रिगुण तत्त्वमध्ये तमोगुणबाट महाकाली तथा रजोगुणबाट महालक्ष्मी सत्वगुणबाट महासरस्वती प्रकट भइन् । महाकालीले पुरूष रुद्र र स्त्री त्रयी उत्त्पत्ति गरिन् । महालक्ष्मीले ब्रह्मा र लक्ष्मी उत्पत्ति गरिन् । महासरस्वतीले विष्णु र गौरी उत्पत्ति गरिन् । अनि महालक्ष्मीले ब्रह्मालाई शक्ति त्रयी, विष्णुलाई शक्ति लक्ष्मी रुद्रलाई शक्ति गौरी प्रदान गरिन् । अनि आफ्नो शक्तिद्वारा ब्रह्माले अण्ड पैदा गरे जसलाई ब्रह्माण्ड भन्दछन् । रुद्रले भेदन गरिदिए । त्यसबाट स्थावर जङ्गमादि जगत् प्रादुर्भाव भयो । त्यस जगत्लाई विष्णुले पालन गरे । यी कुरा दुर्गासप्तशती चण्डीमाहात्म्यको प्राधानिक रहस्यमा बताएको छ । त्यसैले महाकालसंहितामा पनि जगदम्बिकालाई प्रकृतिमा गणना गरेको छ । प्रकृतिलेनै सृष्टि गरेको भन्ने उल्लेख छ । जस्तै–

प्रकृतिः सा परिज्ञेया कालीनां जगदम्बिका ।
अन्या विकृतयः प्रोक्ताः कार्यकारणभेदतः ॥

"ती जगदम्बिका कालीहरूमध्येमा प्रकृति हुन् । अरू कार्यकारणभेदले विकृति हुन् ।"

जगत्सर्वं वशे तस्या वश्या कस्यापि सा न च ।
विश्वसर्वं सृजति सा को ऽपि सृजति तां नहि ॥

"सबै जगत् उनै प्रकृति देवीकै वशमा छन् ; प्रकृति देवी चाहिं कसैको वशमा छैनन् । संसार उनैले सृष्टि गर्छन् । उनीलाई कसैले सृष्टि गर्दैनन् ।"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यही कुरा भगवान् श्री कृष्णले गीता ९ अध्यायमा भन्नुभएको छ–

मया ऽध्यक्षेण प्रकृति : सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

"मेरो अध्यक्षतामा प्रकृतिले चर अचर प्राणी सृष्टि गर्छन् । यसै कारणले यो संसार चलिरहन्छ ।"

ब्रह्माण्ड –

हामीले माथि हेर्दा नीलो आकाश देख्छौं । त्यो नीलो आकाश मानो कराही घोपट्याएको जस्तो भान हुन्छ । त्यही नीलो आकाशरूपी कराहीले हामीलाई छोपिराखेको जस्तो देखिन्छ । तर त्यो नीलो आकाश कुनै पदार्थ होइन । त्यो त केवल शून्य हो जसलाई निरञ्जन निराकार परमात्मा परमेश्वर भन्दछन् । त्यसको आदि अन्त्य कसैले भेट्टाउन सकेको छैन । किनभने त्यो आकाश अनन्त छ । जुन आकाशलाई सूर्यको किरणले पनि भेदन गर्न सकेको छैन । सूर्यको किरण जहाँसम्म पुगेको छ । त्यहाँदेखि वाहेक आकाश अँध्यारो छ । त्यसैले त्यो आकाश हामीले हेर्दा नीलो देखिएको छ । सूर्यको किरण जहाँसम्म पुगेको छ । त्यहाँदेखि वरिपरिको फेरो घेरिएको अँध्यारो भागलाई लोकालोक पहाडको घेरा अर्थात् ब्रह्माण्डको घेरा भनी भन्दछन् । लोकालोक भन्नाको तात्पर्य दृश्य र अदृश्य भनेको हो । सूर्यको किरण जहाँसम्म पुगेको छ, त्यहाँसम्म दृश्य अर्थात् उज्यालो र त्यहाँदेखि वाहेक अदृश्य अर्थात् अँध्यारा छन् । त्यस लोकालोक पहाडको घेरालाई ज्योतिषबाट खकक्षा पनि भन्दछन् । त्यो कुरो ज्योतिष शास्त्रमा यसरी वताइएको छ । जस्तै—

तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं ।

केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाःसूरयः ॥

ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा

कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।

यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं

प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥३॥

दिनकरकरनिकरनिहतमसो नभसः सः परिधिरुदितस्तैः ।

(सिद्धान्तशिरोमणिकक्षाध्याय)

कसैले ब्रह्माण्डरूपी कराहीको संपुटको किनाराको त्यो घेरा हो भने । कुनै पौराणिक विद्वान्हरूले चाहिं त्यसलाई लोकालोक पहाड भने । ब्रह्माण्डको घेरा यति होस् वा नहोस् एक कल्पमा ग्रहले जति योजन घुम्छ त्यति नै ग्रहको खकक्षा भनी पहिलेका आचार्यहरूले

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बताएका छन्। त्यस कारण हाम्रो मत यही हो जुन सूर्यको किरणको समूहले अन्धकार नाश भएको आकाशको घेरा हो भनी ती आचार्यहरूले बताएका छन् ।

कल्प—

ब्रह्माको एक दिनलाई एक कल्प भन्दछन। त्यस कल्पलाई १४ भागमा विभाजित गरिएको छ। प्रत्येक भागमा एक एक मनुको भोग तथा आयु मानिएको छ। यसरी १४ मनुको भोग सिद्धिएपछि हाम्रो ४ पद्म ३२ करोड वर्ष वित्दछ। त्यति वर्षमा हजार महायुग फिरिन्छन्। एक महायुगमा सत्य त्रेता द्वापर कलि हुन्छन । यो कुरा ज्योतष शास्त्रमा विस्तृतरूपले दिइएको छ। सामान्य विचार गर्दा उक्त कुरा कल्पित हो कि भने जस्तो छ। तर ज्योतिष गणनाले सिद्ध गरिएको हुनाले उक्त कुरा कल्पित कसरी भन्ने। त्यसको उपपत्ति निम्न प्रकारले गरिन्छ ।

आफ्नो धुरिमा पृथ्वी एक चक्कर घुम्दा सूर्य उदय र अस्त भई हाम्रो एक अहोरात्र अर्थात एक दिन हुन्छ भन्ने, हामीलाई अनुभवै छ। आफ्नो कक्षमा चन्द्रमा एक चक्कर घुम्दा औंसी र पूर्ण गरी हाम्रो एक महीना वितेको कुरा पनि हामीलाई थाहै छ। त्यस्तै पृथ्वी आफ्नो कक्षमा एक चक्कर घुम्दा सूर्य उत्तरायण र दक्षिणायन भई हाम्रो एक वर्ष वितेको कुरा पनि हामीलाई यादै छ। सौरपरिवारमा सबभन्दा ठूलो चक्कर मार्ने गृह शनि हुन्। शनिले आफ्नो कक्षमा एक चक्कर घुम्दा १२ राशि भोग गर्छन्। एक राशि भोग गर्न शनिलाई हाम्रो अढाइ वर्ष लाग्छ। तव शनिले १२ राशि भोग गर्दा हाम्रो ३० वर्ष वित्दछ। पृथ्वी घुम्दा सूर्यको किरण परेजति भाग दिन र सूर्यको किरण नपरेजति भाग रात भए जस्तै शनि एक चक्कर घुम्दा शनिलोकमा बस्नेको लागि १ दिन हुन्छ ।

त्यस्तै यी सबै सौरपरिवारलाई लिएर सूर्य पनि हाम्रो ६० वर्षमा १ अंशको हिसावले ध्रुवलाई केन्द्र मानी राशिचक्रमा सदैं गइरहेका छन् जसलाई अयनांश भन्दछन। राशिचक्रले पनि सत्यलोकलाई केन्द्र मानी घुमिरहेको छ। सूर्यले एक पल्ट राशिचक्रलाई घुम्दा हाम्रो २१६०० वर्ष वित्दछन। यसरी सूर्यले २०० पल्ट राशिचक्रलाई घुमिसक्दा एक महायुग हुन्छ। एक महायुगमा हाम्रो ४३२०००० वर्ष वित्छ। त्यस्तो महायुग हजार पल्ट वित्दा ब्रह्मालाई रात पर्छ त्यति हुंदा राशिचक्रले सत्यलोकलाई आधा चक्कर घुमिसक्छ। राशिचक्रको केन्द्र ध्रुव हो। राशिचक्रले सत्यलोकलाई आधा चक्कर घुम्दा हाम्रो एक कल्प वित्दछ। २ कल्पको ब्रह्माको एक अहोरात्र हुन्छ। यो कुरो ज्योतिष शास्त्रमा यसरी वताएको छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मनुक्षमानगैर्युगैर्युगेन्दुभिश्च तैर्भवेत् ।

दिनं सरोजजन्मनो निशा च तत्प्रमाणिका ।।२३।।

(सिद्धान्तशिरोमणि)

[७१ महायुगको १ मनु हुन्छ । १४ मनुको ब्रह्माको दिन हुन्छ । रात पनि त्यति नै हुन्छ]

उपर्युक्त कथन अनुसार कल्पगणना तालिका निम्न प्रकारले बन्दछ ।

अयनचक्र	मनुष्यको वर्ष	देवताको वर्ष	युग
८०×२१६०० =	१७२८००० ÷	३६० = ४८००	सत्य
६०×२१६०० =	१२९६००० ÷	३६० = ३६००	त्रेता
४०×२१६०० =	८६४००० ÷	३६० = २४००	द्वापर
२०×२१६०० =	४३२००० ÷	३६० = १२००	कलि
२००	४३२००००	१२०००	महायुग

देवताको वर्षलाई दिव्य वर्ष भन्दछन् । दिव्य १२००० वर्षको १ महायुग हुन्छ भन्ने कुरा जुनसुकै पुराण धर्मशास्त्रमा पनि बताएको छ । हाम्रो १ वर्षमा देवताको १ दिन हुन्छ भन्ने कुरा उत्तरायण र दक्षिणायनको भङ्गीले देखाएको छ । देवताको पनि ३६० दिनको एक वर्ष हुन्छ । त्यहाँ पनि १ वर्षको १ चक्कर हुन्छ । १ चक्करमा ३६० नै अंशा हुन्छन् भन्ने कुरा गोलगणितको सिद्धान्त हो । एक अयन चक्रमा ६०×३६० = २१६०० हाम्रो वर्ष हुन्छ । तव उपर्युक्त तालिका बमोजिम हजार महायुग अर्थात एक कल्पमा ४३२०००० × १००० = ४३२००००००० हाम्रो वर्ष हुन्छ भन्ने सिद्ध छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शक्ति नै ब्रह्मरूप हो

– बाबुकृष्ण ढकाल

यस संसारमा हामो जुन कार्य गर्दछौं त्यो कार्य कसैको दैवी शक्ति पाएर सफल हुन्छौं। त्यो शक्ति कुन हो भने उनै परब्रम्ह स्वरूप महामायाको शक्तिद्वारा नै यो ब्रम्हाण्ड (संसार) सुचारू रूपले चलिरहेको छ।

एकैव सा महाशक्तिस्तया सर्वमिदं ततम्

परब्रम्हको एकै महाशक्ति भिन्न भिन्न नाममा र रूपमा प्रकट भएर विभिन्न प्रकारका कार्य कारणहरू सम्पन्न भइरहेका छन्। एकातिर रचनात्मक कार्य हुन्छ र अर्को तिर विध्वंसात्मक कार्यद्वारा सृष्टिको व्यवस्थित रूप तथा नियन्त्रित गर्दछ। एकातिर त्यही शक्ति विश्व प्रसूताको रूपमा आमा बन्दछिन् त अर्को तिर जगत्को रक्षा र पालना गर्ने रूपमा बाबु बन्न पुगेको छ। एकातिर लक्ष्मीरूपमा जगत्लाई सरस, सुरम्य, सुखपूर्ण बनाउँदछिन्। अर्को तिर अलक्ष्मीरूपमा ऐश्वर्यले उन्मत्त भएका स्वेच्छाचारी र खराब लतमा लागेका प्राणीहरूलाई नाना प्रकारका दण्ड दिएर उनीहरूलाई सुमार्गमा लगाई दिन्छिन्। त्यही अचिन्त्य विराटशक्ति एक भगवानको रूप र भगवतीको नामले प्रख्यात हुन्छिन्। जुन अर्द्धनारीश्वरको नामले ईश्वर-ईश्वरी, महेश्वर–महेश्वरी भनी कहलाइएका छन्। ब्रम्हशक्ति जो हो उनै हुन्।

जुन शक्ति आदि पुरूषको रूपमा एकातिर मोक्ष चाहनेहरूलाई मोक्ष गराई आर्कोतिर आदिशक्तिको रूपमा आफ्ना भक्तजनहरूको आध्यात्मिक, आदिदैविक, आदिभौतिक तापहरूलाई निवारण गर्दछन्। आदिशक्तिको यो अर्थ हुन्छ कि आरम्भिकशक्ति र आदि पुरूषको अर्थ हो। आरम्भिक नै व्यापक हो। व्यापकत्व पनि एक शक्ति हो। शक्ति रहित व्यापक हुन सक्तैन। ईश्वर व्यापकत्व शक्तिबाट नै सर्वव्यापक छ र संज्ञाको भिन्नताले संज्ञी भिन्न हुन सक्तैन। जस्तो कि जललाई नीर, क्षिरलाई दुध, गिरिलाई भूधर, सूर्यलाई

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दिनकर, शशिलाई चन्द्रमा, विधातालाई ब्रह्मा, हरिलाई विष्णु, हरलाई शिव, आदि शब्दहरूमा भेद भएता पनि वाच्यार्थमा भेद छैन एउटै अर्थ हुन्छ।

ब्रह्म र शक्तिमा लिङ्ग भेद र नाम भेद भएता पनि अनन्यता एवं एक रूप हुनमा भेद छैन। यदि शक्ति र ब्रह्ममा भेद मान्ने हो भने ब्रह्मको भिन्न भिन्न कार्य र शक्तिको विभिन्न सत्ता स्वीकार गर्नै पर्दछ। यस प्रकार एक ब्रह्मको स्थानमा अनेक ब्रह्मको कल्पना गर्न पर्दछ। शक्तिहरू भिन्ना भिन्नै मानेमा त्यसको अभावमा धारणा शक्ति लोप हुनेछ। यस कारण ब्रह्म र शक्तिमा सदा अभेदसम्बन्ध मान्नु नै यथार्थमा उचित छ। शास्त्रमा बताएको पनि छ किः–

न तस्य कार्यं करणं न विद्यते
न तत् समश्चाप्यधिकं श्च दृश्यते
परास्य शक्ति विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानवला क्रिया च ॥

ईश्वरको कुनै कार्यकारण छैन। त्यसबाट ज्यादा र त्यस बराबरको केही छैन। जुन पराशक्ति अनेक प्रकारको सुनिन्छ। ज्ञान, वल, क्रिया उसको स्वाभाविक शक्ति हो। यदि ब्रह्मबाट ज्ञानशक्ति हटयो भने ब्रह्म अज्ञानी, वल हटयो भने सामर्थहीन, र क्रियाशक्ति हटयो भने अकर्मण्य हुन्छ। त्यसैले ब्रह्मलाई आनन्दमय रूप पनि भन्दछन्। वेदान्तमा भनिएको छ कि, "आनन्दमयो अभ्यासात्" केही गरी उसबाट आनन्दशक्ति छुटयाइदियो भने त्यो निरानन्द हुन्छ। यस ब्रम्हबाट ब्रह्मको परिभाषा घटन सक्तैन यो सिद्ध हुन्छ कि स्वभाव र स्वभावमानको तादात्म्य अविच्छिन्न र नित्य सम्बन्ध छ।

यहाँ कोही यस्तो पनि भन्दछन् कि संसारमा शक्ति र शक्तिमान्मा सधैं भेद देखिन्छ, तर वास्तवमा संयोग सम्बन्धको नाश हुनु हो समवायको होइन। आत्मा र आत्माको चैतन्यता सदा अभिन्न र अविच्छिन्न छ। चैतन्यता नै ब्रह्म हो। वेदशास्त्रमा शक्तिको रूप चैतन्यता नै मानिन्छ। दुर्गासप्तशतिमा पनि यही भनिएको छ।

या देवी सर्वभूतेषु चैतन्येत्यभिधीयते।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः॥

श्वेताश्वतर उपनिषद्को अध्याय ६ मा वर्णन गरिएको छ कि, दिव्य गुणयुक्त, एक रूपा, सबै प्राणीमा लिप्त, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, सर्वकर्मफलदाता, सर्वाधिकारी भएर बस्ने सबै देख्ने चेता (चैतन्य) सत्त्व, रज, तम, देखि रहित छ। सर्वमान्य विज्ञानसिद्ध

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सिद्धान्त हो। जसबाट उत्पन्न हुन्छ र त्यही अन्तमा उसकै इच्छानुसार उसैमा लय हुन्छ। यसकारण सबमा शक्तिको इच्छाले नै यो निर्वाह सिद्ध छ। सपूर्ण सृष्टि शक्तिबाट उत्पन्न भएको हो ।

शक्ति वास्तवमा ब्रह्मस्वरूपिणी हो वेदशास्त्रको प्रमाणबाट सिद्ध हुन्छ। जुन ऋग्वेद. मं. १०, सूक्त १२५ मा वताइएको छ । म सवैको ईश्वरी स्वामिनी हुँ । उपासकहरूलाई धन दिन्छु। सूर्य चन्द्रादि नक्षत्रहरूलाई चलाउने परब्रह्म ज्ञानस्वरूप म नै हुँ। त्यसको गुणयुक्त सच्चिदानन्दस्वरूपिणी सव प्राणीहरूमा चैतन्यरूपमा रहने मलाई सव कर्ममा विधानरूपमा मानेका छन्। विश्वको सृष्टि म नै गर्दछु। म कुनै अर्को अधिष्ठाताको अपेक्षा गर्दिन। आफै आफ्ना इच्छानुसार अत्यन्त द्रुतगतिद्वारा प्रवृत्ति मार्गमा लगाउँछु। पृथ्वीदेखि आकाश सम्म। दृश्यादृश्य, स्थूल, सूक्ष्म, संसारदेखि भिन्न निर्विकार अकल्पित असङ्ग एकरस, अचल ब्रह्म चैतन्यरूपमा म नै हुं ।

देवीभागवतमा यस्तो वर्णन आउँदछ कि-एक दिन ब्रह्माले विष्णु भगवान संग सोध्नुभयो । हे प्रभो ? हजुर कसको ध्यान र तपस्या गर्नु हुन्छ। भगवान आज्ञा गर्नुहुन्छ कि हुन ता संसारमा दुनियाहरू तपाइंलाई सृष्टिकर्ता, मलाई पालनकर्ता र शिवलाई संहारकर्ता शक्ति भनि संझन्छन्। तर वेदपारङ्गत व्यक्ति तपाइंको राजस, मेरो पालक र शिवको संहारक शक्तिलाई पराशक्तिको आश्रित भनी सँझन्छन् । शक्तिको प्रेरणाले नै क्षिरसमुद्रमा सुती जगत्को पालना गर्छु। अतः म उनै आदिशक्तिको ध्यान गर्दछु। भनी ब्रह्माजीलाई वताउनुभयो, त्यसकारण उनै परब्रह्म स्वरूपिणी शक्तिलाई विश्व प्रसूता. सर्व भूतेश, महेश्वरी सच्चिदानन्द स्वरूपिणी, चैतन्यरूपा, सृष्टि स्थिति संहार कारिणी ब्रह्मस्वरूपिणी आनन्दस्वरूपिणी ब्रह्म विष्णु शिवरूपा आदि नामले सम्बोधन गरेर उनै देवीको स्तुति गरिएको छ।

उनै भगवतीले देवीभागवतको स्कन्ध ७ अध्याय ३२ मा आफ्ना स्वरूपको वर्णन यसरी गरिएको छ। म नै चित्शक्ति, परब्रह्मस्वरूपिणी हुँ, म नै आगाको तातोपन सूर्यको किरण, कमलको शोभा वरावर ब्रह्मबाट अभिन्न छु, म नै ब्रह्मा विष्णु शिव, गौरी, ब्रम्हाणी वैष्णवी सूर्य तारागण, चन्द्रमा, पशुपक्षि, चाण्डाल, व्याधा, क्रूरकर्मी, सत्यकर्मी आदि यावत् जगत्स्थित, स्त्रीलिङ्ग, पुंलिङ्ग दृश्यादृश्य, श्रव्य वस्तुहरू छन्, ती सव म नै हुँ। यसवाट यो सिद्ध हुन आउँद छ कि, उपर्युक्त युक्ति र वेदादि सव शास्त्र प्रमाणवाट निर्विवाद सिद्ध छ। शक्ति नै ब्रह्म हो ।। अस्तु ।। ★

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अभिलेख एक नमूना

—शङ्करमान राजवंशी

'अभिलेखालय' यो नाम अभिलेख र आलय शब्द मिलेर बनेको छ। अभिलेख भन्नाले प्राचीन हस्तलिखित गृन्थ तथा शिलापत्र, तामापत्र, ताडपत्र, काष्ठपत्र, भुजापत्र, कागजपत्र इत्यादिमा उल्लिखित वर्णनहरूलाई भन्ने गरेकोछ। यस्ता सामगृीहरूको संकलन भई व्यवस्थितरूपले रहने घरलाई अभिलेखालय भनिन्छ। यस अभिलेखालयमा मल्ल राजाहरूका पालादेखिका हस्तलिखित गृन्थ तथा देवमन्दिर विहारहरूमा राखेका शिलापत्रको प्रतिउतार, गुठीव्यवस्थाका लागि गरिदिएका तामापत्र धार्मिक काममा प्रयोग भएका भुजापत्र, काष्ठकलामा प्रयोग भएका काष्ठपत्र, लेनदेन कारोवारमा प्रयोग भएका ताडपत्र चिठ्ठीपत्र संबन्धी कागजातहरू संकलन गरिएका छन्, । इतिहास निर्माणका लागि यस्ता सामगृीहरू अत्यन्त उपयोगी छन् । प्राचीनकालमा अंशवण्डापत्र कस्तो किसिमले हुन्थ्यो, गुठीपत्र कस्तो हुन्थ्यो, लेनदेन कारोवारमा फाछर्चापत्र कसरी गरिन्थ्यो, शिलापत्र राख्ने काइदा कस्तो हुन्थ्यो भन्ने वारे नमूना स्वरूप यहाँ दिइएको छ।

वण्डापत्रको नमूना

१] सम्वत् ६८५ वैसाख शुदि ८ जसनाराम प्रजापति वुनाराम प्रजापति वुवा भनिसुन्द्र
२] प्रजापति स्वह्म वा काय थीथी मनोमानिन वदिवताल चिलका थ्वते जसनारामया भाग छें
३] वाधु छे सपायन दयानन्दया दाहावगु समनकिवाछे प्यवोस स्ववो दक्षिण पट्टी डाक
४] सिया दाहावगु ववथुकिवाछें खुवोस छवों पक्षिपति पूव्वे पनालावियमाल वुङ्गा व वुवाछि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५] काल्हाचा वछि फसपाको सपायन कासाकोवु तवको तववेल छको देक्व जइना समाय

६] न कासा चो सोवोस छवो ताकजो स्ववोस छवो सिमिनिवु श्ववोस छवो थ्वते छवु किवापोक्व

७] दुधपिध न्यापुस्यापु लहना गहना अष्टरोहन थापा चूलि चुहनु मदुतोगोह्म सेन लिचु

८] क व खाल्हानं वह्मायाके गल अगल शतछि तका १०० मोह काय भाषा थ्वतेया दृष्टसा

९] क्षि दाजु भोखवाल प्रजापति काय्‌चा रत्नमणि प्रजापति काय्‌चा केहर्सिं प्रजापति लिखितं

१०] दैवज्ञ गया नारा शुभम् ।।

वण्डापत्रको अनुवाद्

ने. सं. ६८५ वैशाख शुदि ८ मा जसनारान प्रजापति वुनाराम प्रजापति वुवा मनिसुन्दर प्रजापति तीनजना बाबु छोराले मनोमानले वण्डा गरेको यस्मा जसनारणको भागको घर वाथाछेंमा जोडीएको दयानन्दको अपुताली आएको समेत किवोछे ४ भागको तीन भाग दक्षिणपट्टी डाकसीको अपुताली आएको ववथुकिवाछे ६ भागको १ भाग पश्चिम पट्टी छुट्‌याएर दिनु पऱ्यो वुङावखेत आधा काल्हाचा आधा फसपाको समेत कासाको खेत, तवको तववलछेंको देक्व जइना समेत कासाचो तीन भागको एक भाग, ताकजो तीन भागको एक भाग सिमिनिखेत तीन भागको एक भाग यति घर खेतको भाग र ऋण धन वाहीरी भित्री लहना गहना अष्टलोहन फछ्‌चा भयो। यस्मा लिनुदिनु छैन। जसले लिनु बाकी भन्न आउला गल अगल १०० रूपिया लिने भाषापत्र भयो। यस पत्रको दृष्ट साक्षी भोखवाल प्रजापति भतिजा रत्नमणि प्रजापति केहर्सिं प्रजापति लेखक दैवज्ञ गयानारान शुभम् ।।

गुठीपत्रको नमूना—

१] स्वस्ति ।। अद्य वाराहकल्पेत्यादि ।। श्री श्री जय जिताभित्र मल्ल प्रभुथाकुल श्री श्री उग्र मल्ल प्रभुथाकुर नेह्मस जय प्रताप वोव वेलास ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

२] याछें टोलया नउननिया ङा कोनछे स्वाङ छखा सिगुथी छे पंचप्रमुखनं दय्का काशिराम भारो देवराम कृष्णराम शिवराम ।

३] चुकूनदेव सूर्यं भीम गया पूर्णासि पुनराम भायराम पुनराम थ्वते समेस फतिनं दयका हरल गाम हुलवु पेपिक बु ।

४] दुन्ता जुरो।।४ सिगुथि वुजुरो थ्वते सेन ज्येष्ठ मकानसे ल्होयायमाल युगादि कुन्हु जाके छ भु श्री श्री श्री अजाजु देवसके छाय्मार ।

५] छे वुसुनानं कचंगल यातसा पंच महापातक राक सुनानं थ्व वस्तु निदानं यातसा इहलोकस पुत्रपौत्र धन धान्य वृद्धि रस्तु सं ७९९ चैत्र वदि ।

गुठीपत्रको नेपाली अनुवाद

कल्याण होस् । आज वराह कल्पेत्यादि ।। श्री श्री जयजितामित्र मल्ल प्रभु ठाकुल श्री श्री उग्रमल्ल प्रभु ठाकुल दुईजनाले जयप्रताप आउनु भएको वेलामा याछें टोलका नउननीका ङाकोनछें जोडिएको एउटा मुर्दा गुठीको घर पंचप्रमुखले वनाए काशिराम भारो देवराम कृष्णराम, शिवराम, चुकुनदेव, सूर्य, भीम, गया पूर्णाँसि पुनराम, भायराम, पुनराम यतिले सवैको सम्पत्तिले वनाएर हरलगाम द्वलवु ४ रोपनि राखियो । यो मुर्दागुठीको लागि भयो । यति मध्येमा थाकली क्रमले चलाउनु पर्‍यो । युगादिको दिन चामल एक थाल श्री श्री श्री अजाजु देवलाई चढाउनु पर्छ । घर खेतमा कसैले कचिंगल गर्‍यो भने पञ्चमहापातक लाग्ला यो वस्तुलाई संरक्षण गर्‍यो भने यस लोकमा पुत्रपौत्र घन धान्य वृद्धि होला ने. सं. ७९९ चैत्रवदि ।

फछ्यर्यापत्रको नमूना

(सम्वत ९ ५९ श्रावण शुदि ११ ग्राहक तौलाछे टोलया सुन्दर प्रजापतिनं स्वहस्तेन गृहे शि ओकार याङा ओ काया धार्णक स्वटोलया थओ फुकिजा दाजु दयानन्द प्रजाप्रतिनं स्वहस्तेन गृहे शिओकार याङा ओ विया तस्य भर्ण अधलि मोहो सिवका थां षुयनेतका थां ६२ तस्या कस्य धार्णकया थओ लुछे जाविशिक कुथुकेवाछे, छे नपाचोगु यो को चा समेतं थओ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भागदको सपायन फछ्या याङा ओ वियधुनो काया विया फछ्र्चा जुल ।। लिचु न्ह्यचु मदु तो ।। यथा चात्रा पूर्व सोसिमान न्हपार्थ्यं जुलो ।। थ्व पत्रया दृष्ट शाक्षि धार्णकया थ्व ओ फुकिज किजा मनिलाय प्रजा प्रति काय्चा भागिनन्द प्रजाप्रति, काय्चा धनविर प्रजाति जोगनर्रासं प्रजाप्रति तौलाछेया धन्त प्रजापति विलभर्द्रासं प्रजापति ।। लिषिति दैवज्ञ मनि नारायन ।। शुभम् ।।

फछ्र्चापत्रको नेपाली अनुवाद

नेपाल सम्वत् ९५९ श्रावण शुदि ११ मा गृाहक तौलाछे टोलका सुन्दर प्रजापतिले आफ्नै हातले गृह स्वीकार गरी लिएको ऋणी सोही टोलका आफ्नै फुकी दाजू दयानन्द प्रजापतिले आफ्नै हातले गृह स्वीकार गरी दिएको त्यस्को मोल अधलि मोहोर सिक्का थान ६२ ले आफ्नो लुछे संगैको कुथुकेवाछे र त्यमले चर्चे जति सबै आफ्नो भाग जति फछ्र्चा गरी लेन देन भयो । यसमा अरू कारवाइ छैन । यसको ४ किल्ला पहिलेकै बमजिम भयो । यस पत्रको दृष्टसाक्षी ऋणीको फुकी भाई मनिलाल प्रजापति भतिजा भागिनन्द प्रजापति धनवीर प्रजापति जोगनर्सिं प्रजापति । तौलाछेका धनवन्त प्रजापति वीरभर्द्रसिं प्रजापति। लेखक दैवज्ञ मनिनारायण ।शुभम् ।

गुठी व्यवस्थाको नमूना

असन टोलको शिलापत्रको मूल

२	१
श्री असभलु	श्री भैरबि

१] श्री गणेशाय नमः।। ।। अद्य मार्गसिलमासे कृष्ण पक्षे अमाबास्याँ तिथौ मूलनक्षत्रे- गंधेजागे शुक्र

२] वासरे धनु राशिगते सवित्रे सयव राशिते चन्द्रमसि ।। थ्वते महापर्व दिनस महाबुटोल

३] बुधिनाशं निह्म फुकिजया स्वाचितन पितृ मातृ निह्मस्या नामन पिंड थयकेयात

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

४] गावुरो ५ केलटोल चिवाहाननी कोस्वक छेया स्वाधिकार दको छे थतल्यं कोतल्य याङ छेया
५] गुथीयाङ दुन्ता जुलो ।। थ्वते वुया वालि ओ छेया वाल पसलया वालन पौष शुक्लया एकादशी
६] या नामनं पिंद थयमाल कार्त्तिक कृष्णया सप्तमी कूनु मातृ सिद्धिलक्ष्मीया नामनं पिंद
७] थये धूनकालि निप्वातस घेल तोला ९।९ दओ जनवाहा देवयाके देओ छोयकल ओ
८] षानुओकोटस ओहल तोला ३।। किर्कीपा ३ ओह तोला ४ या सिखलस हनागु मोह १४२
९] तोलसिह समेत ....१.. ..प्रितिन दुन्ताजुल ।। वर्खर्पति पौष कृष्णया अस्तमि कून्हु
१०] १ दयका ओ तिसा विचाल याना ओ पुजा याय्‌माल कार्त्तिक कृष्ण सप्तमी षुनु पोपाचु द
११] यका ओ असंटोलस..... २...... देवता पुजा याय्‌माल ।। पुन भाषा जिपि निह्म दाता पनि
१२] जुलनास निह्मस्यां स्त्रीपुरुष सहीतनं पिंद थयमाल सालिकसं पूजा याना ओ
१३] ।। थ्वतेस देव दक्षिना दं १२ पिंद थयुत देव दछिना दं ४ पिंद दछिना दं
१४] ......त दछिना दं २४ जोसि दक्षिना दं १२ आचर दक्षिणा दं १२ थ्वते निधान
१५] माल ।। वर्षप्रति छे ल्होनेयात मोहल तका २ जगेरा तया ओ तय्‌माल ।। गु
१६] थिहार दातापनिस निह्म फुकिजया सन्ताननं वर्षप्रति पालासितु पिंद गुथि च
१७] ले याय्‌माल ।। पुन भाषा गुथिहारया छेषांह्म ५ जक ओयमाल षुह्म ओयमदो
१८] जुलो । ।। थ्वतेस लोभ याना ओ लोप यातसा माहापाप लाक जुलो ।। लोभ मयास्यं
१९] वर्षप्रति निदान याना ओतेकाले गुथिहारया संतानया जनधन लक्ष्मी वृद्धि
२०] जुयाओ अन्तकालस स्वर्गवास लायु ओ जुलो ।। स्वदत्तं परदत्तं वा जे हर
२१] ति वै वसुंधरा षस्तिबर्ष सहस्राणि विस्तायां जायते क्रिमि ।। ।।........
२२] या दृष्ट साक्षि ज्यावत् सूर्य्येतवं जुल ।। सम्वत् ९७३ मि
२३] ति माघशुक्ल तृतीया शुक्रवार थ्वते मितिस शिलापत्र सालिक प्रतिष्ठा याना
२४] ओ सालिक थापना याना दिन जुलो ।। ।। शुभ ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

असनटोलको शिलापत्रको

नेपाली अनुवाद

श्री गणेशलाई नमस्कार ।। आज मंसीर महिना कृष्ण पक्ष आमावास्या तिथिमा मूल नक्षत्र गंधयोग शुक्रवारमा धनुराशिमा सूर्य त्यही राशिमा चन्द्र भएको यस महापर्वको दिनमा वुद्धिनारां २ फुकिले स्वचित मनले बाबु आमा दुईको नामवाट श्राद्ध गराउना निमित्त गावुरो खेत रोपनी ५ केलटोल चिवाहाननीको घरको आफ्नो अधिकार भएजति तलमाथिको तला गुठीमा राखियो । यस खेतको आयस्ता र घरको पसलको वाहालले पौष शुक्ल एकादशीमा बाबुको र कार्तिक कृष्ण सप्तमीमा आमा सिद्धिलक्ष्मीको नाममा श्राद्ध सिध्याएर ९।९ तोला घिउको दुईटा देवा वत्ती सेतो मच्छिद्रनाथमा वाल्ने र खारूओकोट नामक पात्रलाई चाँदी तोला ३।। किंकिपा ३ लाई चाँदी तोला ४ ले सिक्री वनाई मोहर १४२ उनीकन सिंह समेत परमेश्वर १ प्रितिका लागि चढाइयो । प्रतिवर्ष पौष कृष्ण अष्टमीको दिन तोला १ वनाई गहना हेरचाह गरी पूजा गर्नुपर्छ कार्तिक कृष्ण सप्तमीको दिन पोपाचु वनाई असन टोलमा श्री देवता २ लाई पूजा गर्नुपर्छ । फेरि भाषा हामी दुइ दाताले स्त्री पुरुष सहित भई श्राद्ध गर्नुपर्छ । सालीकमा पूजा गरी यस्को लागि देव दक्षिणा द १२ श्राद्धमा देव दक्षिणा दं ४ पिंड दक्षिणा दं..... २० जोशी दक्षिणा दं १२ आचार्य दक्षिणा दं १२ यति पुर्‍याउनुपर्छ । प्रतिवर्ष घरको लागि मोहर टंक २ जगेडा राख्नु पर्छ । गुठियार दाता दुवै फुकिका सन्तानहरूले पालैसित श्राद्ध गुठी चलाउनुपर्छ । फेरि गुठियारका घरैपिच्छे ५ जना मात्र आउन पाइन्छ ६ जना आउन पाइँदैन । यसमा लोभ गरी लोप गरेमा माहापाप लाग्ला । लोभ नगरी प्रतिवर्ष निदान गरेमा गुठियारका सन्तानको जनधन लक्ष्मी वृद्धि भई अन्तकालमा स्वर्गवास पाइन्छ । आफ्नो दत्त होस् वा अरूको दत्त होस् जसले हरण गर्ला त्यो साठी हजार वर्षसम्म विष्टामा कीरा भइरहला । यसका दृष्ट साक्षी चन्द्र सूर्य भए । नेपाल संवत् ९७३ मिति माघशुक्ल तृतीया शुक्रवारमा यो शिलापत्र सालीक स्थापना गरी प्रतिष्ठा गरियो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उजीरसिंहले तयार गर्न लगाएको जंगी तथा निजामती स्थिति बन्देज

- बज्रारामदास डंगोल

उजीरसिंह थापा र उनका पुर्खा एक परिचय

उजीरसिंह थापा, नेपालको इतिहासमा प्रसिद्ध पाएका भीमसेन थापाका माहिला भाइ, नैनसिंह थापा (१८३४-६८) का जेठा छोरा र माथवरसिंह थापाका दाज्यू थिए । नेपालको इतिहासमा थापा परिवारको भूमिका पनि कम महत्त्वको छैन । उजीरसिंहका वराज्यू वीरभद्र थापाको उल्लेख वि. सं. १८०१ को नुवाकोटको लडाइंमा भएको पाइन्छ ★ । यिनी केही समयसम्म गोरखाको दूत भै कास्की दरबारमा पनि खटिएका थिए ☙ । वीरभद्र थापाका जेठा छोरा जीवन थापा (१७९२-१८१३) कीर्तिपुरको लडाइंमा परेका थिए भने माहिला छोरा वंशराज थापा (१७९७-१८२३) का छोरा केहरसिंह थापालाई मरवट मिलेको थियो । वीर भद्रका कान्छा छोरा अमरसिंह थापा (छोटा) थिए । यिनले पनि कतिपय लडाइंमा आफ्नो योगदान दिएका थिए । भीमसेन थापाको (१८६३-९४) मुख्तियारी कालमा अमरसिंह थापालाई पाल्पा माथि अधिकार गर्न पठाइएको थियो । यिनी पाल्पाको हाकिम हुँदा नेपाल अंग्रेज युद्धको संभावना प्रवल हुदै गयो । अमरसिंह थापा अंग्रेज संग युद्ध गर्नुपर्छ भन्ने भारदाहरू मध्ये एक थिए । यिनको विचारमा विना युद्ध आत्मसमर्पण गर्नु कायरता हुने छ । " हामीले अंग्रेज संग टक्कर लिन सक्यौं भने हाम्रो ख्याति एक वीर जातीको रूपमा सम्पूर्ण भारतमा गनिने छ " भन्ने यिनको धारणा थियो । यही विचारबाट प्रभावित भएर नै यिनका छोरा मुख्तीयार भीमसेन थापाले अंग्रेज संग युद्ध गर्ने अठोट गरेका थिए । तर दुर्भाग्यवशः नेपाल

★ रणवीरसिंह थापा ☙ इतिहास प्रकाश

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अंगूज युद्ध हुनु भन्दा केही अघि नै अमरसिंह थापाको देहावसान भयो । यिनको देहावसान पछि भीमसेन थापाले आफ्नो भतिजा उजीरसिंह थापालाई पाल्पाको सुरक्षाको निम्ति खटाए । उजीरसिंह थापाको जन्म वि. सं. १८५२ चैत्र कृष्ण प्रतिपदाको दिन भएको थियो ❈ । यिनको पिता नैनसिंह थापा (१८३४–६८) ले कांगडाको युद्धमा प्राण त्याग्नु परेको थियो । पाल्पामा खटिंदा उजीरसिंह थापा २० वर्षका कलिला नवयुवक थिए । स्यूराज तथा वुटवलको इलाका पाल्पा अन्तर्गत नै पर्दथ्यो । वुटवलको प्रश्नलाई लिएर नै नेपाल अंगूज युद्ध शुरू भयो ।

कम्पनीको सरकारले जनरल उडको नेतृत्वमा पाल्पा हान्न ६००० सेना गोरखपुर तर्फबाट वढायो । पाल्पा विजय गरी राजधानी र नेपालको पश्चिमी प्रदेशको बीच यातायातको पंक्तिलाई तोडनु नै यसको मुख्य उद्देश्य थियो । उजीरसिंह थापा नुवाकोट गढीमा तैनाथ थिए भने नेपाली सेनाको केही जवान वुटवलको जीतगढीमा थियो । अंगूजी सेना जीतगढ नजीकको सालवन सम्म आइपुगे पछि नेपाली सेनाले भीषण आक्रमण गऱ्यो । अंदाजी आधा घण्टाको लडाइंमा अंगूज तर्फको ३०० सिपाही मारियो । अंगूज तर्फ भागाभाग भयो । मे. ज. उडले आफ्नो स्थिति सुधारी ३ महीना पछि फेरि कुसुमघाट तर्फबाट वुटवल दरवारमा भीषण गोलावारी गर्न थाल्यो । तर यस पटक पनि कर्नेल उजीरसिंह थापाले बडो वहादुरी देखाए । उजीरसिंहलाई सहयोग गर्ने कुम्मेदान जयशुर थापा कृपाशुर थापा आदि कतिपय वीर थिए । फलतः अंगूजी सेनामा फेरि भागाभाग भयो । वीर नेपाली सेनाले अंगूजी सेनालाई सिमाना पार सम्म लखेटे । यस विजयले गर्दा नै उजीरसिंहको नाम रण उज्जवल रहन गयो । यसै विजयको उपलक्षमा कर्नेल उजीर सिंहले पाल्पामा रणउज्जेश्वरी भगवतीको तीन तले मन्दिर वनाउन लगाए र सो मन्दिरको गजूर आफ्नो उचाई वरावर स्थापना गरे ✓ । भाद्र महीनामा यसको सिन्दूरयात्रा गर्ने चलन पनि यिनले चलाए । लडाइं समाप्त भए पछि पनि यिनी पाल्पा कै हाकिममा कायम रहे । यिनको पाल्पाको हाकिमी कालको कैयन् चिठ्ठीपत्रहरू राष्ट्रिय अभिलेखालय तथा परराष्ट्र मन्त्रालयमा पाइन्छन् । यस्तै अभिलेखालयमा रहेको एउटा चिट्ठीको आधारमा उजीरसिंहको मुख्यानीको मृत्यु शीतलाको रोगबाट भएको पाइन्छ भने अर्को एउटा चिट्ठी अनुसार उजीरसिंहको मृत्यु पनि एक्काशी औलोको ज्वरोले गर्दा वि. सं. १८८१ मा २९ वर्षको उमेरमा हुन गयो ।

❈ ऐतिहासिक कुण्डली ✓ श्रीनगर कार्तिक २०२९

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यही उजीरसिंहले वि. सं. १८७९ मा जंगी तथा निजामती कर्मचारीहरूलाई तालीम गर्न भनी एउटा किताव तैयार गर्न लगाएका थिए । सो किताव राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित राखिएको छ । यो पुस्तक लगत नं २/३०७ मा दर्ता भएको छ । यो पुस्तकको आफ्नै किसिमको महत्त्व भएकोले यसको सारांश यहाँ संक्षिप्तमा दिइएको छ । यो पुस्तक ६ परिच्छेदमा छ ।

प्रथम परिच्छेदमा हाकीमले काम गर्दा र भर्ना गर्दा ध्यान राख्नुपर्ने कुराहरू परेका छन् भने दोश्रो परिच्छेदमा हाकीमले पल्टनका जवान भर्ना गर्दा ध्यान राख्नुपर्ने कुराहरू छन् । तेश्रो परिच्छेदमा पल्टनका जवानहरूले नियम अनुशासनमा नवस्दा दण्डको भागी वन्नुपर्ने कुराहरू परेका छन् भने चौथा परिच्छेदमा अदालतका हाकीमले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू छन् । पाँचौ र छैठौं परिच्छेदमा कस्तो अपराध गरेमा कस्तो किसिमको सजाँय दिनुपर्छ भन्ने कुराहरू छन् ।

कर्नेल उजीरसिंह थापाले आफ्नो सैनिक तथा प्रशासनिक कामको अनुभवको आधारमा वि. सं. १८७९ मा जंगी तथा निजामती सेवाका कर्मचारीहरूलाई काम लाग्ने विचार गरो यो पुस्तक तैयार पारेका हुन् । यसमा दिइएका अर्ति अनुसार काम गरेको खण्डमा कर्मचारीको मान मर्यादा वढने छ भन्ने उनको (उजीरसिंहको) नीजी विश्वाश छ ।

पहिलो वन्देज

कुनै पनि कर्मचारीले मान, पदवी, पाए पछि घमण्ड, अभिमान गर्नुहुदैन । यदि अभिमानको वशमा परी कसैले अरूमाथि अन्याय गर्दछ भने उसलाई ईश्वरले दण्ड दिन्छ । कर्मचारीले नूनको सोझो चिताई काम गर्नुपर्छ । पापदेखि टाढा रहनु पर्छ । आफ्नो मुलुकको रैयतलाई रिझाई र शत्रुलाई रुवाई काम गर्नुपर्छ ।

२) कुनै पनि काम वडो सोच विचार गरी आफ्नो चित्तले खाए पछि मात्र गर्नु पर्छ । एउटा काम गर्दा अकस्मात अर्को कुनै जसरी काम पर्न आयो भने पनि हडवडाउनु हुदैन । प्राथमिकता अनुसार परेको काम गर्नुपर्छ ।

३) कुनै पनि व्यक्तिलाई सजाय गर्नुपर्दा राम्रो संग बुझी तहकीकात गरी अपराधीले अपराध स्वीकार गरेमा मात्र अपराध अनुसारको दण्ड दिनुपर्छ ।

४) अपराधीलाई कारकेर गर्दा मरणान्त हुने गरी शासना गर्नु हुदैन । यदि शासनाको डरले मात्र अपराध स्वीकार गरेको रहेछ भने पछि आफैलाई नराम्रो पर्न जान्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५) कुनै पनि मानिसको कुरा राम्ररी सुनी जाँची वुझी मात्र जवाफ दिनु राम्रो हुन्छ । कुरा राम्ररी नवुझी यसै हाँमा हाँ गर्नु ठीक हुदैन ।

६) कुनै पनि मानिसलाई विश्वाश पर्दो काम दिंदा सो मानिसको स्वभाव राम्ररी वुझी पत्यार लाग्दो काम दिनुपर्छ । यश सवै आफूले लिन्या अपयश सवै अर्काको थाप्लोमा पार्ने काम गर्नु हुदैन ।

७) खराव गर्नेलाई दण्ड र राम्रो गर्नेलाई पुरष्कारको नीति लिई काम गर्नुपर्छ । विराउँदा दण्ड दिने राम्रो गर्दा पुरष्कार नदिने काम गर्नु हुदैन । विराउँदा दण्ड नदिने राम्रो गर्दा पुरष्कार मात्र दिने काम पनि गर्नु हुदैन् । विराउँदा दण्ड पाइन्छ, सपार्दा रिझ पाइन्छ भन्ने नीति लियो भने मात्र काम गर्नेको जाँगर वढछ ।

८) यदि कुनै मानिसले आफूले चिताएको भन्दा राम्रो सल्लाह दिन्छ र उसको सल्लाह अनुसार काम गरे उही नै जान्या ठहर्छ भनी अहम् भाव लिई राम्रो नेक सल्लाह त्यागनु हुदैन । नुनको सोझो हुने उतम विचार जसले दिए पनि सो ग्राहृच हुनु पर्छ ।

९) यदि कुनै कर्मचारीको विरोधमा कुनै किसिमको उजुरी परेको छ भने एकोहरो कुरा नसुनी राम्ररी तहकीकात गरेर मात्र सजाँय गर्नू ।

१०) काम गर्नेले नै चुक्दछ । एकचोटि चुक्यो भन्दैमा सबैको अगाडि उसलाई हप्काई दप्काई गर्नु हुदैन । एकान्तमा बोलाई हप्काई दप्काई सम्झाउनु पर्ने भए सम्झाई अव उप्रान्त यस्तो गल्ती नगर्नु भनी चेतावनी दिनू । यति भनेर पनि फेरि त्यही गल्ती गर्छ भने नियम अनुसारको दण्ड दिनू ।

११) कुनै पनि प्रशासकले जंगी, मुलुकी तथा अदालत तीनै तरफ विचार पुऱ्याई काम गर्नुपर्छ । जंगी तर्फ मात्र ध्यान दिए सेनाले रैतीलाई पिरोल्द छ । रैती तर्फ मात्र हेर्‍यो भने अदालत बलियो हुदैन । अदालतले आम्दानी मात्र हेर्‍यो भने दुनियाँले इन्साफ पाउँदैन । सिपाही शूरा अदालत वलियो र रैयत सुखी रहेमा मात्र मुलुक गुल्जार हुने हुनाले यी तीनैमा समन्वय राखिनु पर्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१२) जंगीतर्फ मानिस भर्ना गर्दा शूरा, चतुर, पक्षपात नगर्ने, विवेकी र समय अनुसार काम गर्ने मानिस भर्ना गर्नु पर्छ । चाकडी गर्ने र चाकडी चाहने व्यक्तिलाई जंगी तर्फ मुख्तीयारी दिनु हुदैन ।

१३) काजी खजान्चीतर्फ भर्ती गर्दा पक्षपात नगर्ने चलाक, रीश इबी नराख्ने, खुशामत न गर्ने मुलुकी कामको लागि लायक हुन्छ । पक्षपात गर्ने हुस्सु स्वभावको तथा खुशामत चाहने व्यक्ति मुलुकी कामको निम्ति उपयोगी हुदैन ।

१४) अदालती काममा भर्ना गर्दा पक्षपात नगर्ने, चतुर, समय बुझ्ने, पैसामा लालच न गर्ने पापको डर मान्ने व्यक्ति उत्तम हुन्छ ।

दोश्रो वन्देज

सिपाही भर्ना गर्दा पल्टनको हाकिमले ध्यान राख्नु पर्ने कुराहरूः—

१) पल्टनमा भर्ति गर्दा एकै पटक उच्च ओहदामा भर्ति नगर्नू । तिलंगा भै (सिपाही भै) क्रमैसित बढदै आयाको मानिस उत्तम हुन्छ ।

२) ठूला बडाका छोराहरूलाई पनि पहिले भर्ना गर्दा हुद्दा भन्दा माथि नदिनू । काम सिकी जान्या पछि जौन लायक ठहर्छ सोही वमोजिम दिनू ।

३) ठूला बडाका छोरा होशियार छैन भने उत्तरदायित्वको काम नदिनू । जीविकाको वाटो मात्र गरिदिनू । पक्षपात गरी ओहदा दियो भने पछि आफैलाई धोखा हुन्छ ।

४) १५ देखि ३० बर्षको जवानलाई पल्टनमा भर्ना गर्नू । ५० देखि ५५ वर्ष सम्म राख्नू । यसो गरे पल्टन सधै नयाँ रहन्छ ।

५) लडाइंबाट भाग्याका सिपाही पल्टनमा नहाल्नू ।

६) पल्टनमा भर्ति गर्दा छोटा जातका सिपाही भर्ति नगर्नू । एक पटक भर्ति गरी सके पछि यो छोटो यो वडो जातको भनी भेदभाव नगर्नू ।

७) सिपाहीलाई सधै आफ्नो फावूमा राख्नू ।

८) नशा पान गरी सधै गाफील भै रहन्या, अर्ध बौलाहा मुख मुख लाग्न्या यस्ता सिपाही लस्कर भित्र एक घडी पनि नराख्नू । यस्तालाई पिटी लस्करबाट धपाइदिनू ।

९) लस्करमा मतैक्य राख्नू । लस्करको कुरा वाहिर जान नदिनू । वाहिरको कुनै खवर पनि लस्करको हाकीम छेऊ ल्याउन सदा ताकीता गर्नू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१०) वैरीको शक्तिलाई कहिले पनि होच्याउन हुदैन । आपनो शक्तिमा बढता अभिमान पनि गर्नु हुदैन । वैरीदेखि सधैं होशियार भै वस्नु पर्छ ।

११) जुन वेला पर्ला उसै वेलामा गरूँला भनी भन्न हुदैन । यो सानु काम छ अर्कालाई अन्याई दिया पनि हुन्छ भनी कहिले पनि भन्नु हुदैन ।

१२) आफ्नो लस्करलाई गाना वजानामा अइश गर्न नदिनू । लस्करका जवानलाई वाहिरका मानिस, महाजन, व्यापारी वनियाँ आदि संग मेल जोल बढाउन र किनमेल गर्न दिनु हुदैन ।

१३) आपनो लस्कर भन्दा वैरीको लस्करको खजाना धेरै छ भनी कहिले पनि आपनो लस्करलाई नभन्नू । वैरीको लस्कर वढीछ के कसो होला भनी आपनो लस्करमा नैतिक वल कहिले पनि नघटाउनू ।

१४) लस्कर धेरै भया पनि हाकीम कायर भएमा काम फतह हुदैन ।

१५) लडने लडाउन्याको हुकुम एउटालाई छ, शासनाको हुकुम अर्कालाई छ भने पनि आट्याको काम हुदैन ।

तेश्रो वन्देज

१) पगरी, हुद्दा, सिपाही गैरहले आपसमा मिलेर वस्नु पर्छ । कहिले पनि झगडा गर्नु हुदैन । कदाचित झगडा भैं हाल्यो भने पनि देखनेले "झगडा न गर" भनी सम्झाउनू वुझाउनू । यति भएर पनि मानेन भने सो झगडाको खवर लस्करको कमान्डीङ्ग अफिशर सम्म पुऱ्याउनू र कमान्डीङ्ग अफिशरले तजवीज माफिकको शासना गर्नू ।

२) झगडा फसाद दंगा आदिमा कुनै पनि लस्करका जवानले आफू भन्दा माथिको अफिशर संग वेअदवसित वोल्न, हातपात गर्न, तलवार खिच्न हुदैन । यदि कसैले यसो गर्छ भने उसलाई कमान्डीङ्ग अफिशरले तजवीज माफिकको शासना गर्नेछ ।

३) यदि कुनै लस्करले आपसमा झगडा गर्छ, लूटपीट गर्छ भने कमान्डीङ्ग अफिशरले तजवीज माफिकको शासना गर्ने छ ।

४) यदि लस्करको कुनै जवान वीच झगडा गर्ने मनसुवा छ भनी कसैले थाहा पायो भने आफूले मेल मिलाप हुन्या काम गरिदिनू भएन भने आफुले लस्करको कमान्डीङ्ग अफिशर सित जनाइदिनू । आफूले पनि झगडा मेट्याउने काम गरेन फलाना फलानाको झगडा पऱ्या छ भन्यो भने लस्करको हाकीमले जो तजवीज आउला सो गर्ने छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५) पगरी, हुद्दा सिपाही गैरहलाई पजनीमा राजी विराजी गराउँदा जसको चित बुझ्दैन उसले पल्टन कंपनीको चाकडी छाडी जानू। बुढा खाडा, वेरामी गल्याका काम गर्न नसकन्यालाई पजनीमा अदल बदल भए पछि अरूले थमौती गरी लेखी सक्या पछि हामी यसमा वेराजी छूँ भनी नभन्नु। कदाचित पजनीमा राजी भयो भनी थमौती गऱ्या पछि वेराजी छौं भनी यदि कसैले भन्छ, अनुशासन विरूद्ध काम गर्छ, पल्टनको जागीर छोडी भाग्छ भने त्यसतालाई कमान्डीङ्ग अफिशरले तजवीज माफिकको शासना गर्ने छ।

६) पगरी हुद्दा सिपाही गैरहले आफ्ना निजी काममा जानु पर्दा विदा साधेर मात्र जानु पर्छ। विदा नसाधी गएमा, कवायतमा गयल भएमा दण्डको भागी हुनेछ।

७) यदि कुनै जवानले चाँडो कामले वा सानु कामको निम्ति १५, २० घडी का विदाले पुग्न्या भनी लस्करको हाकीम संग विदा नसाधी आफू भन्दा ठूला पगरी हुद्दा सित विदा भै गयाको छ भने उसले पनि कमान्डीङ्ग अफिशरलाई विदामा गएको भनी जनाएन भने कमान्डीङ्ग अफिशरको तजवीजले गयल हुन्यालाई तोकिएको शासनाको आधी दण्ड हुने छ।

८) पल्टनमा सामेल भए पछि उसमा आफ्नो चित बुझेन भनी मिति नपुग्दै पजनी नआइकनै चाकडी छोडन आयो वा छोडयो भने लस्करको हाकीमको तजवीज माफिक शासना हुनेछ।

९) कसैले पनि पल्टनका जवानलाई वहकाउने वा चाकडी छोडी जाने किसिमको अर्ति दिनु हुँदैन। यसो गरेमा हाकीमको तजवीज माफिक दण्ड दिइने छ।

१०) कुनै पनि पल्टनका जवानले आफू माथिको अफिशर हुँ भनी घमण्ड गर्न हुदैन। आफू मुनीका सिपाही माथि तथा दुनिया रैती उपर वल जवरजस्ती गर्नु हुदैन। पल्टनलाई कुनै चीज चाहिएमा दुनिया रैयतलाई खुशी राजी पारी पैसा तिरी लिनु पर्छ। रैयतको चित नबुझाई जवरजस्ती गऱ्यो भने लस्करको हाकीमको तजवीज माफिकको दण्ड हुनेछ।

११) यदि पल्टनको कुनै जवानले कसैको ऋण खायाको छ भने साहुको ऋण भाखा अनुसार बुझाउनू। साहुको ऋण नबुझाई साहुलाई हुल वेइज्जत गऱ्यो भने हाकीमले तजवीज माफिकको दण्ड दिने छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१२) यदि पल्टनका कुनै जवानले कसै माथि वेइन्साफसंग जवरजस्ती गऱ्यो भन्ने चाल कसैले पायो भने उसले तुरन्त कमान्डीङ्ग अफिशरलाई जाहेर गर्नु पर्छ। यसतो वल जवरजस्ती गरेको कुरा पछि चाल पाइयो भने वल जवरजस्ती गर्नेलाई दिएको दण्डको आधा दण्ड वात दवाई राख्नेलाई पनि दिइनेछ।

१३) पल्टनका कुनै पनि जवानलाई सुम्पिएको काम अरूवाट ज्याला दिई गराउनु हुदैंन। यसो गरेमा ज्याला दिई गराउने र ज्याला लिई गर्ने दुवै दण्डको भागी वन्ने छ।

१४) पल्टनलाई रशद तथा अरू सामान दिने ठेकेदार माथि कुनै किसिमको जोर जुलम गर्नु हुदैंन। यदि कसैले गर्छ भने दण्डको भागी बन्ने छ।

१५) कुनै पनि पल्टनका जवानले कसैको खेतको वाली, वारीको सागपात पोखरीको माछा आदि नोक्सान गरिदिनु हुदैंन यदि कसैले गर्छ भने दण्डको भागी बन्ने छ।

१६) पल्टन कुच गर्दा पल्टनलाई वेसाह (रशद तथा अरू आवश्यक सामान) दिउँला भनी पछि लाग्ने साहु महाजनले वनिया दोकानदार आदिले पनि पल्टनको र्उदि वमोजिम काम गर्नु पर्छ। र्उदि वमोजम नगरे दण्डको भागी हुनेछ।

१७) पल्टनमा काम गर्ने सवै कामदारहरू जस्तै फलाँस, चिरुवादार, दरोगा, मुन्सी, डिट्ठा विचारी,जोशी, पुरोहित, वैंठके, चपराशी,धोवी, हलकरा, डोले आदि सवैले आफूले ठेक्याको काम गर्नु पर्छ। यदि ठेकिएको काम नगरी आलटाल गर्छ, काममा ठगी गर्छ, वालीमात्र खाने उपाय गर्छ भने यसता व्यक्ति दण्डको भागी बन्नेछ।

१८) कुनै पनि जवानले कवायदमा अफिशरको आदेशले भेला हुने ठाउँमा अथवा सवारी शिकार आदिमा वेरामी भएमा मात्र छाडी अन्यत्र गयल हुनु हुदैंन। कदाचित वेमारी नभइकन पनि गयल भएमा दण्डको भागी हुनेछ।

१९) यदि कसैले न चाहिदो धाक रवाफ शेषी गर्छ र रैतीलाई दुःख दिन्छ, अनावश्यक हतियार खिच्छ भने त्यस्तालाई दण्ड दिइने छ।

२०) कुनै पनि जवानले आफूले न चिन्हेको मानिससंग वातमार्नु हुदैंन। कोही वेश्या स्वास्नी मानिस भया पनि उसमाथि वल जवरजस्ती गर्न हुदैन। यदि कसैले वल जवरजस्ती गरेको देख्यो भने देख्नेले पनि कमान्डीङ्ग अफिशर छेऊ उसलाई पक्री लैजानु पर्छ। यसो नगरेमा जवरजस्ती गर्नेलाई दिएको दण्डको आधा दण्ड तमाशा हेर्नेलाई दिइने छ।

२१) विदा नमागी आफ्ना खुशीले पलंगा, छाऊनी छोडी न जानू। गाफील भै नशामा नरहनू। सामेलको विगुल वज्नासाथ कुनै पनि समय भए पनि गारदमा हाजिर हुनू। यसो न गरेमा दण्डको भागी बन्ने छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

२२) लस्करको जवानले करारमा राख्याको केटालाई कवोलको मिति नपुग्दै अरू कसैले वढता ज्याला दिउँला भनी फकाई लैजानु हुदैन । यसो गऱ्यो भने फकाउनेलाई दिइएको दण्डको आधा फकिनेलाई पनि दिइने छ ।

२३) सेनाको जवानले गाउँ घरमा को कस्तो छ चेवा लिई रहनु पर्छ । कोही चोर, साईं धुवा खूनी हो भन्ने थाहा पाए पछि त्यसलाई पक्री तुरुन्त कमान्डोङ्ग अफिशर छेउ लैजानू । पक्रन नसके अफिशर समक्ष खवर गर्नू । थाहा पाइकन पनि वुक पचाई रह्यो भने तजवीज अनुसारको दण्ड हुनेछ ।

२४) विदा न साधी छाऊनी किल्ला देखि वाहिर रात विताउन हुदैन ।

२५) विना कारण कुनै पनि जवानले भेरी विगुल वजाउनु हुदैन ।

२६) डच्यूटीमा तैनाथ रहदा कुनै पनि जवानले नशा खाई लट्ठ भै रहनु हुदैन ।

२७) पल्टन कंपनीलाई भएको कुनै किसिमको उर्दि पल्टनका जवानले आपना दाज्यू भाई भतिजा कसैलाई पनि भन्नु हुदैन ।

२८) पल्टनका जवानले आपना पल्टनका प्रहरी चौकीका इशाराका उर्दि वाहिरका मानिसलाई भन्नु हुदैन ।

२९) कुनै पनि जवानले लस्करका जवानहरूलाई वट्ुली बात मार्नु हुदैन ।

३०) जुवा भाङ आदि लस्करलाई वन्देज गरेका कुरा यदि कसैले लुकी चोरी गऱ्यो भने दण्डनीय हुनेछ ।

३१) कसैले पनि विना इजाजतको सरकारी खजाना खराव गरी वन्दुक पडकाउनु हुदैन ।

३२) आपना जिम्मामा रहेका खजाना, वारूद, गोली, हतियार, घोडा, घोडाको साज जतनसाथ राखनु पर्छ । हिना मिना गर्नु हुदैन ।

३३) पहरा चौकीमा हतियार लिई खटिएको वखतमा नसा खाई लट्ठ भै रहनु हुदैन ।

३४) वैरी सित मुठभेट हुँदा भाग्नु तथा आफु तैनाथ भएको किल्ला ठाना चौकी छोडी भाग्नु वा वहकाउनु हुदैन ।

३५) कुनै पनि जवानले हतियार वंदुक आदि लडाँईका सामानहरू लुकाउन्या तथा विगार्नु हुदैन ।

३६) वैरीलाई कसैले पनि रूपैयाँ पैसा, अनाज, गोलावारुद आदिले मद्दत गर्न हुदैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

३७) वैरीलाई कुनै किसिमवाट मद्दत न गर्नू । वैरी अपठ्यारा ठाउँमा पऱ्यो भन्ने थाहा पाए पछि तुरुन्त अफिशरलाई खवर गर्नू ।

३८) कसैले वैरीसंग विना इजाजत चिट्ठीपत्र गर्न वा खं खवर पठाउनु हुदैन ।

३९) वैरीसंग पेट मिलाई आफ्ना किल्लेदार थानेदारसंग जोर जवरजस्ती गरी जग्गा खाली गराई दुश्मनलाई सौपन्या काम कदाचित नगर्नू ।

४०) लडाँई जितेपछि आफ्ना जिम्मा लाग्या.का ओडार निशान छोडी लुटपीट गर्न जानु हुदैन ।

४१) कमान्डीङ्ग अफिशरको आदेश मान्नु नै सरकारको हुकुम मान्नु हो । आफुले गर्ने काममा आलटाल गर्ने वेशर्मी हो । यसतो मानिस लडाईँमा पनि सन्मुख हुदैन । भाग्नैको शूर गर्छ । यसतालाई पल्टनमा नराख्नू निकाली दिनू ।

४२) सवैले पगरी अनुसारको मान मर्यादा तथा सैनिक अनुशासन अनुसार आचरण गर्नु पर्दछ । कसैले भाइ भतिजा छोरा नैत हो भनी पगरी अनुसारको आचरण नगरेको खण्डमा अरूलाई नमानेको ठहर्दैन पगरीलाई नै नमानेको ठहर्छ ।

चौथो वन्देज

अदालतमा वस्ने मानिसलाई चाहिने काम

१) यदि कसैले कुनै किसिमको फिराद गर्न आयो भने दुवै झगडियालाई जोडी दुवैको कुरा सुनी वुझी पक्षपात नगरी घुस नखाई पंचको चित्त वुझाई निसाफ गरी झगडा छिन्नू ।

२) कसैलाई खारखेर गर्दा हप्की दप्की गरी ठूला शासनाको डर देखाई खारखेर नगर्नू, प्राणान्त हुने गरी केरकार नगर्नू । अलग्ग राखी युक्तिपूर्वक सोधपुछ गर्नू । २।४ दिन सम्म सोधपुछ गरी लेखाई लिनू । कुरा अघि पछि लेखायाको मिल्छ मिल्दैन अनेक युक्तिसाथ तहकीकात गरी कायल गर्नू । यति कुरा मैले विरायाको हो भनी पंच कचहरीका अगाडि उसलाई वकाई कायलनामा लेखाई लिनू । जवरजस्ती संग कदाचित कायलनामा नलेखाई लिनू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

३) झगडियाले साक्षी राखेको छ भने साक्षी वकाउनू । झगडियाले भनेको र साक्षीले भनेको कुरा मिल्छ मिल्दैन तहकीकात गर्नू । यसरी राम्ररी जाँच बुझ गरेर मात्र इन्साफ गर्नू । साक्षीले भनेको आधारमा मात्र कुनै निर्णय लिनु हुदैन ।

४) झगडा फैसला गर्दा कदाचित धर्म वकाउनु पर्‍यो भने भलादमीबाट धर्म वकाउनू । धर्मको ज्ञान भएको भलादमीले धर्म विरुद्ध झूठो वोल्दैन । तर धर्मको ज्ञान न भएको स्वाँठले मनमा जो आउँछ वक्छ । त्यसैले धर्म नै भनेर पनि नरहनू । अरू किसिमवाट पनि तहकीकात गरी ठहर्‍याउनू ।

५) आफ्ना नाम, जात, देश लुकाउने, धेरै जूवा खेल्ने, वेश्यासित धेरै वस्ने, वोल्दा वचन साफ नहुने, ओठ मुख सुकाउने, ओठ चाटने, निधारबाट पसीना चुहाउने, भेष वदली हिडने, आमदानी थोरै खर्च धेरै गर्ने, कुरा फेर्ने यस्ता लक्षण चोरका हुन्छन् । चोरिएको धन साधु कहाँ पनि हुन्छ । साँचो मानिस झूठा पनि हुन्छ । झूठा मानिस साँचो जस्तो पनि हुन्छ । त्यसैले चिन्हको लक्षणले मात्र चोर न भन्नू । अरू धेरै तरहवाट तहकीकात गरी ठहर्‍याउनू ।

६) यदि कसैले कचहरीले सोधेको प्रश्नहरूको उत्तर सन्तुष्टि पूर्वक दिन सक्दैन भन्दैमा त्यो चोर वा साइधुवा हो भनी निष्कर्षमा आउनु हुदैन । लठयाङ्गो, रहेछ चोर होइन । वाठो रहेछ, कुरा फेर्दो रहेछ, चोरै होला भनी भन्नु हुदैन । त्यसैले राम्ररी तहकीकात गरेर मात्र कुनै निष्कर्षमा पुग्नु उत्तम हुन्छ ।

७) धेरै कुरावाट तहकीकात गरी मात्र मुद्दा छिन्नू । पंच कचहरीको चित्त बुझी सानै कुरा भए पनि पक्षपात गरी मुद्दा छिन्ने काम नगर्नू ।

८) सम्पूर्ण प्रमाण बुझी झगडा छिन्न पनि अकल नभएमा (अपठयारो परेमा) मात्र न्याहा ली झगडा छिन्नू ।

९) सम्पूर्ण प्रमाण बुझी झगडा छिन्न अकल पनि छैन । न्याहा ली झगडा छिन्दा वेअकली भन्ने आरोप लाग्ने डरले मनपरी किसिमवाट, जवरजस्ती किसिमबाट कायलनामा लेखाई मुद्दा छिन्नु हुदैन । पछि आफ्नै थाप्लोमा आइपर्छ । त्यसैले सवै पक्षलाई सन्तुष्ट हुने गरी मुद्दा छिन्ने काम गर्नू ।

१०) कैयौं तरहका मानिस हुन्छन् । कैयौं तरहका तहसीर (अपराध) हुन्छन् । ऐनमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

नलेखिएको कुरा अदालतमा आयो भने उसको अपराध वेश गरी जाँची बुझी ठहऱ्याई दण्ड शासना गर्नू । दण्ड शासना गर्दा ऐनमा लेखिएको छैन भनी कसैलाई धेरै कसैलाई थोरै दण्ड नदिनू । अपराध माफिक सबैलाई वरावरको दण्ड दिनू ।

११) अपराधीलाई आर्थिक दण्ड दिंदा पैसा छैन कसरी दण्ड तिर्ने भन्यो भने चारआनाको एक कोर्राको हिसावले कोर्रा लगाई छाडी दिनू ।

१२) आर्थिक दण्डको सट्टा कोर्रा लगाउदा यदि अपराधीको ज्यानै जान्छ भने ज्यान लिने काम नगर्नू । पहिले उसको शरीरले सहने गरी कोर्रा लगाई झ्यालखाना राख्नू फेरि केही समय पछि उसको शरीरले सहने गरी कोर्रा लगाउनू । यसरी २/४ पटक गरी भएपनि उसको ज्यान वचाई लेख्या वमोजिम कोर्रा लगाई छाडि दिनू ।

१३) कसैले सर्वस्व हुने अपराध गरेको छ भने अरूको भागमा पर्ने अंश मात्र सर्वस्व गर्नू । उसको भाई छोरा वावूको अंश सर्वस्व गर्न हुदैन ।

१४) कसैलाई जातवाट पतित हुने दण्ड दिइएको छ भने उसको निधारमा दमलुस गरिदिनू । दमलुस भनेको अक्षर लेखी गोदना गर्नु हो ।

१५) आइमाईले अपराध गरेको छ भने उसलाई पनि हपकाई दप्काई कारकेर गरी तहकीकात गर्नू । कारकेरको शिलशिलामा निर्वस्त्र भने गर्नु हुदैन । निर्वस्त्र गरी कारकेर गर्नु आइमाईको निम्ति मरण सरह हुन्छ । अपराध गरेको रहेछ भने निर्वस्त्र गरे पनि हुन्छ, तर उसको खराव दिनले मात्र वात लागेको रहेछ भने वितल पर्छ । तसर्थ तहकीकात गरी चाँडै छिन्न नसकिए तापनि ६/७ महीना वर्षदिन लागे पनि अरू कुरावाट तहकीकात गर्नू । आइमाईलाई कारकेर गर्दा निर्वस्त्र पार्ने काम कदापि नगर्नू ।

१६) अपराधी दण्डको डरवाट भागी गयो भने पनि उसको परिवारलाई शासना नगर्नू । अपराध सावित नहुनज्याल सम्म उसको सर्वस्व हुने अपराध भए पनि सर्वस्व नगर्नू । त्यस कारण पहिले अपराधीलाई तहकीकात गर्नू । इन्साफले ठहरे वमोजिम गर्नू । केवल अडकल कै भरमा त्यसले विराएकै हो भनी दण्ड दिन हुदैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१७) अनजानमा यदि कसैले जात जाने किसिमको अपराध गरेको रहेछ र चाल पाए पछि यस्तो भवितव्य पऱ्यो भनी भन्न आउँछ भने तहकीकात गरी अनजानमा नै यस्तो विराउ परेको रहेछ भन्ने प्रमाणित भएमा उसलाई अरू शासना गर्न हुदैन । धर्मशास्त्र अनुसार प्रायश्चित्त गर्न लगाउनू ।

१८) अनजानमा गल्ति गर्दा प्रायश्चित्तको व्यवस्था भए पनि यदि कसैले आफूलाई जन्माउने आमा संग अनजानमा विराउ गरेको रहेछ भने पनि यस्को प्रायश्चित्त हुदैन । त्यस्तालाई मृत्यु दण्ड नै प्रायश्चित्त हुन्छ । त्यस्तो पातकीलाई उसले इच्छा गरे अनुसार मृत्यु दण्ड दिनू ।

१९) मामाको छोरी, फुफूकी छोरी दिवाह गर्ने, सानीआमा वेहोर्ने तथा अरू अरू कुरा पनि परा पूर्वकालदेखि चली आया वमोजिमको रीत गर्दा खत लाग्दैन, तर गोवध भने कसैले गर्न हुदैन ।

२०) करनी सम्वन्धमा आइमाईलाई धर्मशास्त्र अनुसारको प्रायश्चित्त दिनू । करनी वाहेक अरू अपराधमा आइमाईलाई पनि पुरुष सरह दण्ड दिइनेछ ।

पाँचौं तथा छैठौं वन्देज

पाँचौं तथा छैठौं वन्देजमा अपराध अनुसारको दण्ड तोकिए तापनि छैठौं वन्देजको अपराध स्पष्ट छैन । संभवत पाँचौं वन्देजमा तोकिएको अपराधहरूको दण्डलाई नै छैठौं वन्देजमा अलि नरम गरिएको जस्तो लाग्दछ । त्यसैले पाँचौं वन्देज अन्तर्गत नै रही छैठौं वन्देजको दण्ड ब्राकेट भित्र उल्लेख गरी दिइएको छ ।

१) कसैले मृत्यु दण्ड पाउने किसिमको अपराध गरेको छ भने उसलाई कुण्डयाई वा काटी मार्नू । कुण्डयाई वा काटी मार्दा ब्रह्महत्या लाग्ने ब्राह्मण गैरह जातलाई र आइमाईलाई नेलैमा राखी गाल्नू (जन्म कैद गर्नू) यदि चाँडै मार्नु पऱ्यो भने यस्तालाई वर्षादमा औलो लाग्ने ठाउँमा र जाडोमा चौरमा राख्नू । तर नमारिकन न छाडनू ।

जात अनुसार नलफल काटनु भयामा काटिन्या जातका नलफल काटनू । ब्राह्मण गैरह हत्या लाग्ने जातका शिर मुडी देश निकाला गरिदिनू ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आइमाईलाई शासना गर्दा जात पतित गरिदिनू अथवा देश निकाला गरिदिनू ठूलो अपराध छ भने नाक काटी देश निकाला गरिदिनू । (छैंठौं वन्देजमा भने कस्तै अपराध गरेता पनि ज्यान नमार्नू । मारिने किसिमको अपराध गरे तापनि उसलाई जन्म कैद राख्नू । उसलाई खान लाउन दिई सरकारी काम जस्तै सडक बनाउने, ढुङ्गा चपरी ईट बोकाउने आदि काममा लगाई राख्नू । ज्यान राखी दिया बखत मौकामा काम आउँछ ।)

२) लडाईंमा खटाउदा नजाने, भाग्ने वा वैरी सित मेलो मतो गर्ने यस्ता नमकहरामी हुन् । यसतालाई जात विशेष हेरी जीउ मारिदिनू । (जीउदै खाडलमा गाडी थाप्लामा एक मूठी नून राखी माटोले पुरी मारिदिनू)

३) लडाईंको बखत आफ्नो तरफको सुराख वैरीसम्म पुन्याउने चिट्ठी, लेख्ने, वैरीलाई बाटो देखाउने तथा वैरीसंग अगुवा भै आउने यस्ता नमकहरामी हुन् । जात विशेषलाई जीउ मारिदिनू (यसतालाई भुडी फोडी मारिदिनू)

४) आफ्ना सेनाको अख्तीयारवालालाई आएको चिट्ठी लुकाई राख्ने वैरीसम्म पुन्याउने यस्ता नमकहरामी हुन्, जात अनुसार जीउ मारिदिनू (यस्तालाई भूँडी फोडी मारिदिनू)

५) चौकीको कुरुवा गरी वस्नेले वैरी आएमा सूचना नगरी वैरीसंग मतो गरी वैरीको फौजलाई पस्न दिने यस्ता नमकहरामी हुन् । जीउ मारिदिनू । (यस्तालाई निशाना थापी गोली मटयाङ्ग्ा ढुङ्गाले हानी मारिदिनू)

६) कसैले रीश रागमा परेर आफ्नो अपराध अरूले थाहा पायो भनेर थाहा पाएको व्यक्तिलाई मान्यो स्वास्नीको लोभले, ऋण तिर्न नपर्ने लोभले अथवा धनको लोभले नाहकमा कसैको ज्यान लिन्छ भने त्यस्तालाई जात विशेष जीउ मारिदिनू । (जस्ता तरहले उसको जीउ मारेछ उही किसिमवाट जात अनुसार मारिदिनू)

७) नाहकमा अर्काको ज्यान लिन खोज्नेलाई कथंकदाचित ज्यान लिन नसके तापनि नाहकमा अर्काको ज्यान लिन खोजे वापत जात विशेष हेरी जीउ मारिदिनू । (यस्तालाई नमरुन्ज्याल नेल हाली राख्नू ।

८) यदि कुनै कडा आदमी (उच्च ओहदाको कर्मचारी) लाई मार्ने काम कसैले गर्छ वा मार्ने सल्लाह दिन्छ भने त्यस्तालाई जात अनुसार जीउ मारिदिनू । (यसतालाई आजीवन नेल हाली राख्नू बडा आदमी भए महीना दिन सम्म खलाती वोकाई दुनियाँलाई देखाई आजीवन जेल राख्नू)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

९) राजकाज सम्बन्धी नभई आफ्नै घर गृहस्थीका कारणबाट मार्ने सल्लाह दिएको रहेछ भने सय रूपैंयाँ धन भए पचास रूपैंयाँ दण्ड गर्नू

१०) सधवा, विधवा वेश्या जो भए पनि आफ्नी आमासंग विराउ गर्नेलाई जात अनुसार जीऊ मारिदिनू । (यस्तालाई जात अनुसार नलफल काटी मुखमा हाली सिई उधो मुन्टो गरी कुण्डयाई मारिदिनू)

११) मन्त्र सुनाउने गुरुकी स्वास्नी, गुरुमा गुरुकी छोरी आदि संग जानी जानी विराउ गरेछ भने जात विशेष जीऊ मारिदिनू । (यस्तालाई सात वर्ष नेल हाली चौवीस कोर्रा लगाई छोडिदिनू)

१२) आफूलाई पढाउने वा कुनै इलम सिकाउने गुरुकी स्वास्नीसंग विराउ गर्दा आफ्नो नाता गोताको नपरेमा अरू आईमाईसंग विराउ गरेमा जो शासना हुन्छ सोही गर्नू । तर नाता गोतामा परेको गुरुकी स्वास्नी वा छोरीसंग जानाजानी विराउ गरे जात अनुसार जीऊ मारिदिनू । (सात वर्षसम्म नेल हाली वहाँ उप्रान्त २४ कोर्रा हानी छाडि दिनू ।

१३) विवाह गर्न नहुने गुरुकी छोरीसित विराउ गरेमा जात अनुसार नलफल काटिदिनू । (यस्तालाई चार वर्षसम्म नेल हाली राख्नू वहाँ उप्रान्त चालीस कोर्रा लगाई छाडिदिनू)

१४) कोही कुनै जातको पनि एका हाडमा मूल प्रुरूषदेखि सातौ पुर्खासम्मका आफ्ना दाज्यू भाइमा र आफ्ना मावलीतर्फ ५ पाँच पुस्ता सम्म शशुराली तर्फ बुढी शाशू, जेठी शाशू समधिनीमा जानी जानी विराउ गर्नेलाई जात अनुसार मारि दिनू । आफ्नै हाडनातामा भए पनि पत्रिया (पतित) भएका आईमाईसंग जानी जानी विराउ गरेछ भने जातअनुसार नलफल काटिदिनू । वचाउनु पर्ने रहेछ भने भगवानले वचाउला मर्ने रहेछ भने मरिजाला (यस्तालाई ७ वर्ष नेल हाली चौवीस कोर्रा लगाई छाडिदिनू । हाडनाता पर्ने भए तापनि पत्रिया भएमा ४ वर्ष नेल हाली, ४० कोर्रा लगाई छाडिदिनू ।

१५) कुनै जातका पनि एका हाडमा आठ पुस्तादेखि माथि १४ पुस्तादेखि तल र माँवलीपट्टि छैटौं सातौं पुस्ता सम्म जानी जानी विराउ गर्न्या छ भने उ स्वास्नीको लोग्ने रहेछ भने जार हान्न दिनू । जार हानेन भने जात अनुसार नलफल काटि दिनू । तर यस्तो नाता भए तापनि पतित आईमाई भएको खण्डमा सय रूपैयाँको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सम्पतिमा २५ रूपैयाँ दण्ड गर्नू । (यस्तालाई चार वर्ष नेल हाली चालीस कोर्रा लगाई छाडिदिनू । तर पतित आईमाई भएमा सय रूपैयाको सम्पतिमा २५ रूपैयाँ दण्ड गर्नू ।

१६) मावली पट्टि गोत्र नफिर्न्या पनि आठ पुस्ता उपरान्त बात लाग्दैन । आठ पुस्ता माथि विराउ भयो भने अरू नाता नलागेको संग विराउ हुँदा जे जस्तो दण्ड हुन्छ सोही अनुसारको दण्ड गर्नू ।

१७) कुनै जातमा एका हाडमा १५ पुस्तादेखि माथि २१ पुस्तादेखि तल आफ्ना दाज्यू भाइमा जानाजानी विराउ गर्छ भने उ स्वास्नीको लोग्ने रहेछ भने जार हान्न दिनू । जार हान्दैन भने सय रूपैयाँको सम्पतिमा २५ रूपैयाँ दण्ड गर्नू । तर यस्तो नातामा पतित आईमाईसंग विराउ गरेमा सम्पतिको शयकडा दशमात्र दण्ड गर्नू । छैठौं वन्देजमा पनि दण्डको नियम सोही अनुसारको छ ।

१८) कुनै पनि जातमा २२ पुस्तादेखि माथि जति सुकै पुस्ता भए पनि एकाहाडमा जानी जानी विराउ गर्दा जार हान्न दिनू । जार हानेन भने सय रूपैयाँको सम्पतिमा ५ रूपैयां दण्ड गर्नू ।

१९) बाबुका आमाका आफ्ना मावलीतर्फ छोरीपट्टि र इनैका भान्जा भान्जीतर्फ तीन गोत्र नफिरी छोरी मूल पुरूषदेखि ५ पिडीसम्मको आफ्नो नातामा जानी जानी विराउ गर्‍यो छ भने जात अनुसारको नलफल काटिदिनू । यसमा आफ्नै नाताका तर पतितासंग जानी जानी विराउ गरेकोमा आलमालको दशौंद दण्ड गर्नू । तीन गोत्रसम्म परिवर्तन भैसकेको छ मूल पुरुषदेखि ६ पुस्ता पनि भएछ भने नाता गोता लाग्दैन । यस्तामा अरू नाता गोता नलाग्नेसंग विराउंदा माफिकको दण्ड शासना जो लेखिएको छ सोही वमोजिम गर्नू । (यस्तालाई चार वर्ष नेलमा राखी ४० कोर्रा लगाई छाडिदिनू तर पतिता भए दशौंद दण्ड गर्नू) ।

२०) देवता साक्षी राखी मित लगाएकोमा खास मित आमा वा मितीनीलाई जानी जानी विराउ गरेमा जात अनुसारको नलफल काटिदिनू । (यस्तालाई ४ वर्ष नेल राखी ४० कोर्रा लगाई छाडिदिनू)

२१) जात भातबाट पतित हुने गरी यदि कसैले कसैको छोरी बिगार्‍यो भने जात अनुसार नलफल काटिदिनू । तर केटीको आमा वाबूले आफ्नो ज्वाँई स्वीकार गरे नलफल नकाट्नू १०० रूपैयाँको सम्पति भए दस रूपैयाँ दण्ड गर्नू । यस्तैमा उधो (तल्लो)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

जातले उभो (माथिल्लो) जातमा विरायाको भए दुई विराम गरे मारिदिनू । (यस्तालाई चार वर्ष नेल राखी ४० कोर्रा लगाई छाडिदिनू अथवा ज्वाँई स्वीकार गरेमा सम्पतिको दशौंद मात्र दण्ड गर्नू । उधो (तल्लो) जातको विराउ रहेछ भने बारह वर्ष नेलमा राखी १२ कोर्रा लगाई छाडी दिनू, अछुतोले विराउ गरेछ भने जीउ मारिदिनू ।

२२) जात भातबाट पतित नहुने भए पनि यदि कसैले विराउ गऱ्यो भने वा महीनाधारी नभएकोलाई जानी जानी विराउ गऱ्यो भने सम्पतिको दशौंद दण्ड गर्नू ।

२३) अर्का लोग्ने मानिससित विराउ भया आपना जात भातदेखि पतित हुने जातका रज भयाका विवाह नभएका माथिल्लो जात वा बराबरी जातकाले विरायो विराउ गऱ्यो भने जात अनुसार नलफल काटिदिनू । तर छोरीको बाबुले ज्वाँई स्वीकार गऱ्यो भने नलफल नकाटी दशौंद जरीवाना गर्नू । पानी चलन्यामा उधो (तल्लो) जातले उभो (माथिल्लो) जातमा विरायेछ भने नलफल साफ गरी काटिदिनू । यस्तालाई ४ वर्ष नेल हाली ४० कोर्रा लगाई छाडिदिनू । ज्वाँई स्वीकार गरे सम्पतिको दशौंद दण्ड गर्नू पानी चलन्या भरीमा उधो (तल्लो) उभो (माथिल्लो) जातमा विराया छ भने ६ वर्ष नेल हाली तीस कोर्रा लगाई छाडिदिनू ।

२४) अर्का लोग्नेसित विराउ भएका आपना जात भातदेखि पतित नहुन्या रज भएका विवाह नभएका स्वास्नी मानिसलाई उभो (माथिल्लो) जातले र बराबरी जातसम्मकाले जबरजस्ती गरी विराये छ भने सय रूपैयाँ सम्पत्ति भया दुई रूपैयाँ दण्डगर्नू ।

२५) मुसलमान र म्लेच्छ जात बाहेक छुत हुन्या पानी न चल्ने कसाई कुशले गैरह जातका रजभयाका वा रज नभयाका विवाह नभयाका वा विवाह भयाका सधवा विधवालाई उभो (माथिल्लो) जातले विराया छ भात पानीमा आफू पनि अरूलाई पनि वेरिएछ भने सय रूपैयाको सम्पतिमा साठी रूपैयाँ दण्ड गरी प्रायश्चित दिनू । अरूलाई सय रूपैयाँमा दस दण्ड गर्नू । आफू जानी जानी वेरिया बापत दमलुस गरी उसै जातमा मिलाई दिनू ।

२६) छुन पनि नहुन्या कामी, शार्की दमाई भाँड गैरहजातका सधवा विधवा कन्या जस्तै सुकै भया पनि उभो जातले विराया छ, भात पानीमा वेरेछ भने जात अनुसार जीऊ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मारिदिनू। भात पानीमा अरू कसैलाई वेरेछ भने दमलुस गरी उसै जातमा मिलाई दिनू। (यस्तालाई भातपानीमा वेरेछ भन्या सात वर्ष नेल हाली दमलुस गरी छाडि दिनू। अरूलाई वेरेनछ आफूमात्र वेरिएछ भने दमलुस गरी छाडिदिनू।

२७) कसैको विवाह गर्‍याका सधवा स्वास्नीलाई माथिल्लो जातले वा वरावरीका जातले विराउ गर्‍यो भने लोग्नेले जार हान्यो भने हान्यो, हानेन भने १०० रूपैयाँको सम्पतिमा ५ रूपैयाँ दण्ड गर्नू। पानी चलने भरीका उधो (तल्लो) जातले उभो (माथिल्लो) जातमा विराया छ भने आपना लोग्नले जार हान्यो भने हान्यो, जार हानेन भने नलफल फाटिदिनू। तल्लो जातले माथिल्लो जातमा विराए छ भन्या तीन वर्ष नेल हाली पचास कोर्रा लगाई छोडिदिनू।

२८) अर्का लोग्नेसंग विराउ भए पनि आपना जात भातदेखि पतित नहुनेभए जार नहान्या जातिका विवाह गरेको स्वास्नीलाई उभो जातले (माथिल्लो) अथवा वरावरी जात सम्मकाले जवरजस्ती विराये छ भने १०० रूपैयाँको सम्पति छ भने ५० रूपैयाँ दण्ड गर्नू।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका अप्रकाशित कविताहरू

[नेपाली साहित्य जगतमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाज्यूको अमर योगदान रहेकोमा कसैको दुइ मत हुन सक्दैन । वहाँका कतिपय कृतिहरू प्रकाशमा आइसकेका छन् । यिनै महाकविज्यूको कवितासंगृहको केही अप्रकाशित कविताहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयको संगृहमा रहेको छ । यी कविताहरूलाई नै यहाँ यथावत दिइएको छ ।]

श्री सरस्वत्यै नमः

★

१

जीवनको ध्वनि जीवनमा
मधुर प्रतिध्वनि गर्छ;
हृदय डुलाँउछ हृदयैलाई,
गुंजन वहुविध भर्छ.

सवको मुटुको स्पन्दन, कंपन
वन्दछ लहरी लयदार,
आँशु र हाँसो, घाम र वदली
हरूको आँउछ सार.

पछिको सपना, अघिको विपना,
नजर खुला र उज्याला;
उच्च पंखका शब्द गगनमा,
वादल तहमा रंगवाला.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सागर उछलन सिपिमा वोल्दछ,
कोयलि वोल्छ वसंत,
कोहि वजाँउछ हृद्तंत्रीमा
मानव ध्वनि हि अनंत.

1

The voice of life makes
its echoes unto life;
Heart calls into heart;
And fills with varied echoes

The throbbings of
all hearts pass out
into wave of melody;
And tears and smiles,
sun and cloud
breathe their essence

The dream of the future
And the reality of the past
And the eyes bright and open,
And a flutter of wings
on the Ethereal heights
where the clowds are
coloured is masses.

The tumult of the Ocean
speaks in the sea shell;
The cuckoo voices the spring;
Someone strikes upon

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

the chords of the heart,
notes of human feelings.

२

बादल मिल्छन् हरियालीमा,
शीत लिएर सुगन्ध
मिल्छन् वातावरण मधुरमा
उडी बफाई मन्द.

घाम हावामा फुलहरू फुल्छन्
सुन्दरताको सार लिई;
ज्योति घुसीकन फुल्छे उनसंग,
पृथिवी फुल्छीन् वास दिई.

सागर घुस्दछ गिरिको मुटुमा
भुल्भुलाई गाई
आफ्नै पथकन खोजी चल्दछ
पाउन आफूलाई.

तारा हाँस्छ उषाको शिरमा
गर्न जगत्को आह्वान;
चिडिया उड्छ सुनौला नभमा
गर्न प्रभाती गान.

2

The clouds melt into the rich verdure of vegetation
And the dew drop, inhiling the fragrance of the flower
On which at settles and melts away,
in slow evaporation into the sweet sumounding air.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

The flowers open to the sun and the air
And they take the principle of beauty
hight passes into their bloom,
And the earth blooms in them
in the sahpe of fragrance,
The Ocean passes into the heart of the mountain
and thence welling up it moves in searching its
own path in order to find itself

The star graces the forehead of Dawn
to make a call to the world;
And the bird takes its flight in a
golden sky to make its morning warble

३

के को झल्का ! के को झाँकी !
कताकताको गान !
कस्को मूर्ति मनोहर, छाया ?
कस्को स्वरको भान ?

केले छुन्छ चकोर नजरमा ?
केले उठ्दछ छाल ?

विचित्र जीवन लठ्ठ परेको
गर्दछ प्रश्न, विशाल ?

तारा वुट्टे शारि निलोमा
चन्द्रफूल लगाई

स्वर्गदेखी र्वलिन् रजनी
जगत प्रसन्न गराई.

कडा जगत्मा कोमल जादू,
जीवन फूल निदायो;

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हवा भुलीफन मोहनि हेर्दछ,
सपना सपना छायो.

कल्पनाले श्रृङ्गार लिई
जब छाइन् संसार,
मोहनीमा शान्त उज्यालो
आयो सुन्दर उद्गार.

एक जुरेली उपवनमा
मस्त, मधुर जुनेली गाना;
सुन्दरताको सपना वोल्दछ
सफा, सुरीला स्वर साना.

3

What flash ? what gleam ?
What melody from where ?
Whose shape so fine or shadows ?
What voice is it that
seems to be a voice ?
What touches the birds' rapt eyes ?
What raises the wave ?
strange life, intoxicated by itself, makes its
question to the vast !

The bright Night descended from Heaven
With a blue saree decorated with stars
-patterns, and a flower, called the moon,
gracing its knot; And the world was
rapturous with joy.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

A soft charm came over a harsh world,
And life, like a flower, went into sleep
And the breeze, forgetting itself, looked at her charm,
And dreams and dreams came hovening over the air
When imagination decorated herself
When imagination decorated herself
and overspread the world with her charm
fine pouring came out into the quiet
charm of her light.

A nightangle in the garden sings her
rapt moonlight melodies
And the vision of beauty sings her
short, fine notes.

४

चिच्याहटले जीवन फर्क्यो,
दूर पस्यो फुलवारी;
सिर्जनाको इच्छा गरिकन
नवीनताको भारी.

कति हेर्नाको भार नजरमा ?
कति शुन्नाको वोझ ?
विफल उदासी खोज जगतमा,
उराठ लाग्दा रोज.

हाय ! असुन्दर, झूठा रँगमा
किन यो भ्रमण उदास ?
आफ्नै जगत रचूँ भनि जीवन
फर्क्यो विफल, निराश !

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सडक र घच्चा, धुलो, पसीना
बाट अनौठा उपवनमा
जहाँ परीहरू नाच्छन् सुन्दर
झर्नाको मृदु झनझनमा.
जादूको यो बाग विचित्र
मनचिन्त्य चराका गान,
विचरण सुन्दर, फुका पँखेटा,
पुष्प – रसको मदिरापान.
देवदूत झैं एकान्तमा
उडि उडि गर्दछु गान;
सपना भित्र म पस्छु जगत्को,
गर्न नयाँ जग निर्माण.
कति हेर्नू यो ? कति शुन्नू यो ?
हाय ! असुन्दर बोझ !
आउ म साथ उडीकन छिनभर,
हेरन रचना, खोज !
सुन्दरताको जादू उपवन,
सच्चा मृदुल विलास,
बाग फुलेको दूर हवामा
डुल्नु छ मधुर विलास !

4

Life turned from monotony
and passed into a distant garden
she longed for creation of beautiful novelty
she found the world a perpetual burden
on her eyes, and a perpetual. weight on her ears
she found her quests fruitless in the world

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

And the days full of dullness
Alas! why this pensive wandering
in the ugly and false colouring
that is why life turned in dispair
to create her own world.
out of the road and the dust, the push and the sweat
into the strange garden
Where the fine fairies dance to the murmurs of
covered falls
It is the garden of magic
and the warblings are the fancy birds,
Wandering here are fine and and the wings are free
And here is the drink of flower wine
Like an angel, I fly in solitudes and
sing my songs,
And I pass into the dreams of men to
create new worlds.
How long this seeing and this hearing.
Ah! it is an ugly burden, all of it
came with me for at monent's flight
to see my creation and my search.
The garden is the magic garden of beauty
And true sweets are here;
And it blooms somewhere in the distant air
And to take walks in it
is a fine luxury;

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

५

शिखर उज्याला, वैभव वहुविध,
वीरता कैँ गिरिका छाति,
फूल मनोहर हृदय फुकेका,
दृश्य मनोहर वहुभाँति.

उच्चताको पवन छ जोशी,
शान्त गगनमा सुन्दर ज्योति;
प्रकृति मनोहर किल्ला वाँधी
देखाँउछिन् दिव्य विभूति.

धर्म्म उठाउन गिरिका काँध,
प्रवाह रसाँउछ पर मैदान;
वनको मुटुमा गूँज्छ सँधैंभर
शीतल हृदय भरीकन गान.

मैले देखेँ सपना यौटा,
जागृतिले पंख फिजाइ
नव प्रभातमा हेरिरहेकी
कंठ उठेको केहि फुलाई.

केले छायो शिखर र वन, घर ?
केको रंग विचित्र र छायो ?
केको लहरी वहरी आयो ?
के के हृदय घुसेर समायो ?

5

Bright peaks, rich and varied wealth
And the mountainous breasts are like shapes of heroism;

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

And the flowers are like soft heart
fully opened;
And the scenes are charming in
their varied beauties.
The breeze on the heights is full of life;
The quiet sky receiving a beautiful light
Nature makes her fine fortress and
exhibits her divine charms.
And the shoulders of the mountains look like
sustaining a grand religion;
And the flow fertilises the distant plains.
And in the heart of the woods is melody
that fills all hearts with its echoes.
I saw a dream.
Awakening was just spreading her wings
and looking at a new dawn, with
her throat bloated up in the effort of song.
What came over the peak, the wood and the house ?
what tinged the air ?
what waves undulated everywhere ?
what passed into the heart and
tugged at its core ?

६

तिनि हुन् वनकी कलिली छोरी
मृगका छन् मृदु लोचन;
फुलले छाँउछ झोपडि सानो,
यौवन गर्दछ शासन.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सोह्र वसन्त फुलेका उनमा,
सुनगाभाको मृदुल शरीर,
बोलि छ उन्को नाना लहरी
झुल्दछ झोपडि जसको तीर.

सपना जस्ता भेडा चर्छन् ,
चिडियाहरूका सुरिला तान
हृदय भरीभरि गूँजि उठ्दछ
जब तिनि गर्छिन् वनमा गान.

दूर, अकेला सपना जस्ती
सपनाको देश मनोहरमा;
फुका, उज्याली, प्रकृति महलमा
सरल सुकोमल सुषमा.

तिनि हुन् वनकी कलिली छोरी,
प्रकृति फुलेको मानव जिउमा;
तिनि हुन् वनकी कलिली मोहनी
सजीव, उज्याली नित मनमा.

6

She is the soft daughter of the forest
Hers are the eyes of the gazelle
A hut is covered with flowers
And youth it is that reigns supreme
Sixteen springs have their bloom in her,
Hers is the body of the gold-bloom
Her voice is of the ripples of the riv
Where her small hut trembles in doubling
Her sheep graze like a flock of dreams,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

And the warbling of the fine throated
birds seem to fill up her heart
and pass out in echoes as she sings her
solitary songs.

Far away and alone like a dream
She graces a region of dreams
She is like a simple, soft vision of beauty
in the free, bright mansion of Nature

She is the soft daughter of the forest
In her Nature blooms in the human form;
She is the soft charm of the forest
Always alive and radiant in my mind.

७

मैले देखें अप्सरा
र्वालरहेकी सुरपुरबाट
पंख–फिजेकी, नजर–झुकेकी,
छाति फुकेकी, हाँसिरहेकी,
पुष्ट मृदुल ललाट.

दिनको स्वर्ण–किनार समीप
चट्ट चित्र चले झैं चारू,
र्वालरहेकी हलुका गतिले
सुन्दरताको रूप पंखेरू.

गुलावले ढाकिइ केश सवै
स्वर्ण-मुहार खुलेको;
पृथिवीको अवलोकन गर्दै
पंख छ सुस्त चलेको.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अस्तकालको गगन गुलावी
झल्का एक दिएर
अप्सरा ती अलप भइन्
मननै स्वर्ग लिएर.

गुलाव गगनकी अप्सरा
देखी मोहनि लाग्यो;
सपनाहरूमा आई वोल्छिन्,
होश जगत्को भाग्यो.

7

I saw a fairy
she was coming down from Heaven,
Wings spread out and eyes lent down,
bosom expanded, and a soft
forehead and a graceful smile

By the golden margin of the Day
She moved finely like a beautiful vision;
Descending with a soft motion
a winged form of beauty
Her hair was covered with roses,
And her golden face was set off by them,
And bending over the earth, she was
gently moving her wings, almost imperceptibly
It was the rosy sky of the sunset
She gave me just a glimpse;
And then she vanished into the evening
and took my heart away to heaven

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

She is the fairy of the rosy heaven
I saw her and fell under her charm;
She sometimes come to speak in my dreams
And she has taken away my
sense of reality in the world

८

दिन र निशाको नीलो ढकनी,
चलच्चित्रका खेल अनेक;
रंग दगुर्छन् पर्दा माथी,
हेर्दछ जीवन एक उदेक.

छोप्दछ नभले स्वर्ग उपरको,
पृथिवी ढाक्छिन् नरक तल,
ज्ञान हवामा फन्फनि घुंदछ,
फलदछ विष झैं तिक्त फल.

विशालताको भीषणताले
तर्सिरहेको नित अनजान;
जीवन अड्दछ आस लिईकन
फल भनि ताकी अशमान.

अल्पताको त्रास दशनमा
जलको वुद्वुद काँपिरहेछ,
पहुँच र ताक नमिल्दा दुखले
निराशपना नै छाइरहेछ.

दुइ दिन जिउनू, त्रास र शंका,
भुल्भुलैया विच विचरण,
जीवन वस्दछ टोल्हाई कन
के हो जन्म, जरा र मरण ?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तैपनि होला, तैपनि आशा
नजर गराईकन वन्द
विधिले हेर ! फिराउँछ जीवन
अन्वेषणमा स्वच्छन्द.

केहि कतैको, चेत कहीँको,
सुन्दर सारहरूको स्वाद;
तैपनि आश जगाइ अडाँउछ
आँशु र हाँसो, हर्ष-विषाद.

किनले केले आफैँ थाकी,
कर फैलाई नित तृष्णामा;
कता कसोगरी हरूमा घुँदै
घुस्दछ अविदित गुप्त निशामा.

शराव, गाना, नाता, व्यवहार
फेरी चूर, घन अन्धकार,
को वनाँउछ, को घुमाँउछ
जीवन विचित्र निराधार ?

यौटा फोका रंग फुटेको
थरथर काँपी निशिदिन
कुन झोकामा फुट्न तयार छ
हाय ! विचित्र छ जगजीवन !

९

के यही हो आखिर सवको,
के यही हो आखिर ?
साँझ उपर छन् तारा-आँशु,
नजर भरी छन् नीर !

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कोमल स्पर्श, चमक नजरको,
झिलिमिलि रंगिलो जीवन,
विशाल तृष्णा विशाल आशा,
सबै चितामा दनदन !

छाति छातिको सुन्दर आधार
पत्थरमा पटकि लिने,
क्रूर जगत्को यहि हो चाला ?
रगत शुकाइ दिने ?

दुखले जिउनु, दुखले मर्नु
आश चितामा दनदन !
भुवाहरूमा लेटी आखिर
पत्थरमा जीवन !

किन तव आशा, किन तव मोहनि,
किन तव सुन्दर तान,
फूल फुले सरि जिउकन आगो,
छटपट गर्दो प्राण !

१०

न रूनु, न गर्नू दुखको शब्द
सहनू हाँसि दिनु,
करी र वदली एक तमाशा,
आखिर नीर हुनु.
आँशु उज्याला, हास्य मनोहर,
धीर सदा, नित गंभीर,
हुरिले झरिले काम छ गर्नू,
छैन गिरिको उरमा पीर.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चेताउन हो, देखाउन हो,
हेर सर्वैतिर छान,
रोग सताँउछ गर्न सफाई,
आशा राख्दछ प्राण.
हानि न गर्नु, न भुल्नु, न छल्नु,
आत्माको पछि चल्नु,
जे परि आयो सहनु र दहनु
क्रुद्ध भई न त वल्नु.
रस लिनु, शोसनु सार, न डुब्नु,
अहार्य नियमको भर,
कहीँ न डर्नु शरण न पर्नु
संकनु जगदीश्वर !

10

Do not weep. Make no mournful cries
Endure and smile. Rain and cloud are mere plays.
In is the blue at last.
het thy tears be bright
thy smiles, full of charm
Ever patient, ever constant,
The rain and the storm must do their work,
yet the breast of the mountain feel no sorrow
It tis all to warn and to show
work and take thy choice.
Diseases annoy for purification
And Hope nourishes life.
Do no harm.
Forget not. deceive not,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Follow thy soul;
Whatever betide, endure and burn
but never be inflammed

Take the essence
Suck the juice
But do not drown thyself.
Rest on the exorable laws.
Never fear; Never kiss
the dust of other's feet,
Remember thy god.

Yet over all the sweat and fatigue
of the limbs and forlorn misery of the heart,
Something seems to speak to me,
With a message of hope after all
To tread thorns, to move in sorrows
And to go in search is
something sweet after all
Ouest is the strange luxury of life !

There is something in being able
to move and to progress
We had rather this
with all the shocks of grief.

Let the world annoy us, but
We had rather lecome soft and liquid

Let the evening be a death, but
We had rather become roses for a day
Rather have a gods features, though it
means the shouldering of mountains.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Rather share the world's wail
And hear and weep our tears,
Rather fatigue ourselves in a quest
Than to remain idle and silent
hard and fruitless
Without a single message
for the world.

११

जीवन छाया आँउछ चल्दछ,
रहने पौष्टिक सार
जीवलाई काम उसँले
दिन्छ छुटे संसार.
अन्तरातमा सुन्दरतामा
पांउछ मीठा व्यंजन;
मैलालाई हटाउ, सँधैं भर
सुन्दर सत्मा मन.
खाना के हो ? पान छ कस्तो ?
कस्तो जीवनभित्र ?
सार अनेकन मधुर चुनीकन
पोषण गर्नु पवित्र.
भावनाले स्वाद दिलाँउछ
कल्पनाले गर्छ तयार,
ज्ञान त ल्याँउछ वटुली, खोजी
सुन्दर सत्का सार.
साँवल पछिको, साँवल यहिंको,
जगतँभित्र छ सारा
खाली खोजनु, छान्नु, वनाउनु
आफ्नो पर्दछ भारा.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

11

Life is the shadow that passeth;
It is the nourishing essence that remains
Take the world away
And the spirit lives upon it.
When the spirit is in beauty
It gets sweet dainties.
Remove all dirt, and
Let thy mind dwell upon Truth
What is thy food and thy drink
what life do then live in thee ?
Select sweet essences, and
Nourish thyself.
Devotion giving the taste,
Imagination makes the preparation,
And knowledge it is that searches and gathers
the essence of truth and beauty.
The ratuns for the here and the hereafter.
Are all in this very world,
The burden on thee is merely that of.
search. selection and preparation.

१२

काँप्यो जमिन. संसार घुम्यो,
आश भए चकनाचूर
जीवन रोयो धाप परीकन,
तृष्णा रही एक अपूर.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

एक रोममा जीवन अड्दछ,
फुल्ने आशा, शुष्क छ काठ,
मुर्दा जीवन, छाया मूर्ति छ,
यातनाको पढ्नु छ पाठ.

हृदय शुकेको, ध्येय लुकेको,
जगत छ वाग उजाड,
सहन न शके सहिकन वस्नु,
शिरमा वोक्नु पहाड !

कता गए सव अघिका रंग,
मूक विलौना अनुहार,
सफर कताको, आश कताको
एक अँधेरी पारावार.

काँपि रहेको जीवन वुद्बुद,
फुट्न तयार तयार
घोर विपद्मा हाँसिरहेको
खाई मनमा मार.

12

The earth trembled
the world spun
Hopes went into splinters
Life, caught in a quagmire,
Wept over itself.
And thirst alone remained unquenched.
Life hangs by a hair;
Hope tries to bloom
upon a dried log;

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Dead life sees shadowy forns
And learns the lessons of sorrow.
Here is the bearing of the unbearable
The weight of mountains on a human head ?
Where are the colour of the past ?
Even the features are like a silent lamentation
Wither is the journey ?
Where the hope ?
It is a dark, shoreless ocean
The bubble of life ready to burst
Is trembling but at the same time,
It is smiling with prismatic lights
over the shudders
of its own mind.

१३

शिक्षा

सुख दुख, शोक र ताप तँलाइ
दिन्नन् केहि असर !
कलिलो मासु फिरल्ने छैनन्
रोग र मृत्यु र डर ?

मस्त, मगन र वेपर्वाही
अन्धो तेरो जीवन !
जगको घोर विलौना सहने,
दहने मानव मन !

के तँलाई आँउछ कहिल्यै
प्रशन विशाल जगत्को ?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

जीवनका यी घोर समस्या ?
कष्ट अकेला पथको ?
विशालको यो भीषण आकृति
दिन्छ तँलाई त्रास ?
के कहील्यै जगको यो स्थिति
कँपाँउछ तेरो आश ?

अघी पछीको दृष्टि सताँउछ
के तेरो जीवन ?
मौन, न काँपी, शान्त तँ वस्छस्,
चक्कर मार्दछ दिन !

चाल भएका हामी खोज्छौं
शान्ति र सुखका वाटा,
नित्य निराश भइकन थाकी
झेली कष्ट र काँटा !

अचल तँ वस्छस् शान्त विलासी
हामीलाई गिज्याई
वोली दे हे पत्थर वस्छस्
तत्व तँ कस्तो पाई ?

भुली, न हेरी, न शुनी, न जानी,
एक, अकेला, एकान्त,
ठक्कर ठेसहरूले न दुखी
आँशु न झारी, शान्त !

न गरी केही, चर्चा छोडी,
त्यागी प्रश्न विशाल,
अन्तरीक्षमा पृथिवीसँग घुमि
छाडि विचार र जंजाल;

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शान्त अचल भैं मौन, अकेला,
जगस्थितिको आधार,
के यही हो जीवन तत्त्व ?
सुख दुखहरूको पार ?

थाकी थाकी वीच राहमा
देखी तेरो मस्ताना
तेरा हँस्सी मानव गतिमा,
अन्वेषणमा नाना,

थाकी थाकी वीच राहमा,
सोध्छौं हामी पाषाण !
के हो आखिर शान्ति ? कतातिर
क्लान्त पथिकको आराम ?

तेरो मौन र वेपर्वाही
शंका भर्छ मलाई !
पयर अडाँउछ, प्रश्न उठाँउछ
सोध्दछु आज तँलाई !

अहा ! हरे के छंन कि वोलि
मानवजीवनलाई ?
खोजनु, रोजनु, थाकि अकेला
एक सहाय न पाई !

तैंपनि पसिना, पथर गलेका,
हृदय दुखी र हताश,
उपर मलाई भन्दछ केले
केहि खुलाइ आश !

काँढा कुल्चनु, दुखमा चल्नु
खोजनुमा छ मिठास !

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अन्वेषण नै जीवनको हो
एक विचित्र विलास !
चल्न शक्नू, गति हुनु केहि छ
वरू होस् दुखको मार !
फलिलो हुनु होस्, रसिलो हुनु होस्,
वरू सताओस् संसार !
गुलाव वन्नू दिनभरलाइ
वरू होस् साँझ-प्रहार !
देवताको आकृति पाउनु
वरू वोक्नु गिरिभार !
शुभ विलौना, आँशु वहाउनु,
हिस्सा होस् जगक्लेश,
खोजनु थाकी, वस्नु न सित्तैं
मौन, फडा, विनु सन्देश !

—लक्ष्मी

13

Stone

Joys, sorrows, deaths and care
Have no influence on thee!
Though hast no diseases. death, and
The fears therof which tease the delicate flesh.
Blind is thy life
Carefree, selfabsorbed, and indifferent
But the human mind is to bear
And to burn with the vast lamentation
of the world

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Does the vast problem of the world ever cross thee ?
These big questions of life,
And the heavy hardships of the path
To be pursued alone !
Does the terror of the vast make thee nervous ?
Does this law of the inexorable ever make thy
hopes shudder ?
Does the vision of the before and the after
ever tease thy life ?
Mute and steady, and quiet thou sittest
And the days circee over thee

We, who have motion
are ever in search of
peace and happiness
Speak, O stone, how dost thou sit here ?
With what principle to stand on ?
Ever forlorn, ever fatigued
Cast on thorns and thistees
Yet thou sittest motionless
In quiet luxury laughimg
Over us all !
Forgetting, refusing to see and to hear and to know,
One, alone and remote
not feeling stumples ond shocks,
Without a lear unperturbed
not doing any thing,
giving up all tests

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

and all quests and the vast problems
rolling with the earth the and days away
from thoughts & their net works is if
the true principle of life,
to live above joys and sorrows
quiet unmoved silent and alone
dependent upon the law of the world.

Tired in the midpath
I see thy perfect and superp
in difference
I see thy smile at the
tidious of human beings and their varied quests.

Tired in the mid path
We ask thee, o stone
What then is peace after all?
Where then is the Rest for
the fatigued way fear

Thy silence and thy indifference
fill me with doubts
arrests my steps, raises my questions
and I imploringly inquire
off thee.

Ah! Is there no voice for human life?
No word
Is it all a searching and a choosing without a help.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१४

म गएँ घुंदैं दूर कतैतिर
उपवन
एक पहाडी उपत्यकामा
यकदिन.
फूल फुलेका रंगिविरंगी
फनफन
नाला चल्दा हरियालीमा
गुनगुन,
चरा भरीभर वनको मुटुमा
चिरविर
बादल घाम लुकामारी
छिरविर,
शिखरहरूका वुर्जा सुन्दर
देवहरू
शान्ति वलंँदा जुनको चादर
खस्छ गर्‍हुं
पालुवामा कलिला पहिला
चारुतरु,
कोकिल काँही वोल्दछ केही
वसंत वरु.
म गएँ यौटा एकान्त सरी
चारु कुना
वनको मुटुमा, कोमल आसन
सानु मुना,
त्यहाँ निदाएँ सपना देखें
हृदय फुल्यो,
हवा सुशीतल मन्द मधुर
स्वप्न फुल्यो
निद्रैंमा वसि गीत अनेकौं
वरवर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

गाइं रहेंछू, मानो जलको
मरमर
पातहरूले ढाकिइ जलको छाल
केवल गान
मात्र हवाको तरंग वने झैं
स्वप्निल तान,
विउझीं देखें अवेर भएको
अस्ताचल
लालि हराइ अँधेरि रहेको !
थोपा जल !

14

I went wandering far away into a a garden
in a valley one day.
Flowers of various hues were there.
The rive murmured as they
meandered through the green.
The birds filled the heart of the wood
with warble
And the cloud played at hide and seek
with the sun making shadows and lights
Peaks rose like turrents
and the angels were there
And as peace descended, her scarf of moonlight
fell heavily down
Lovely trees were in their
first, soft sprouts.
somewhere the cuckoo spoke something or rather

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

as it was the spring.
I went into a fine corner
which was like solitude
in the heart of the garden
where there was a soft couch of blades
there I slept and dreamt.
My heart rocked.
The air was cool, slow and heavy
A dream bloomed therein
In my sleep, I sang unconscious songs
Many were they like the murmur of a brook
covered over with leaves
So that only waves of lovely filled the air
like dreamy notes
I woke and found it late
The rose was fading
on the western peak into the
approaching shadows
Just a drop !

१५

साधु

जस्को जगमा घाम छ रविको,
जस्को हृदय छ फूल,
जस्को छाति पहाड छ, पत्थर,
तर छ दयाको मूल.
मनमा जस्को हानि न घुस्दछ,
जस्का मृदुल विचार

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

फैलि हवामा दिन्छ सुगन्ध,
जस्को कठिन छ पार,
जस्ले जिउँदछ भाव र भाषा,
सम छन् पहुँच र ताक;
तैपनि उन्नति, तैपनि आशा
स्वर्ग र घर छ मिलाप !
शान्त, छुटेको शङ्का, जगकन
पर्छि पाई संतोष,
आपनो रूप विचारि रहेको,
राखि जगत्को होश !
न अति छुटेको, न अति टुटेको,
जगमा वसिकन एक,
उडानहरूमा तत्पर भइकन
राख्ने जगतविवेक !
अरूभन्दा पर, दूर अलीकति,
अन्तः करण सफा
जग मै वसिकन स्वर्ग पुगेको
त्यहि हो साधु अहा !

15

Saint

There is a sun's light in his world
His heart is a flower. His breast is adamant,
But is the fountain head of sympathy.
No harm runs into his mind.
His thoughts are soft and lend fragrance to the air

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

It is hard to find his limit
He lives his emotions and his words
Equal in his reach to his aim,
Yet there is progress and hope
And the blend of home and heaven
Calm, doubts resolved, he gets contentment
After a study of the warld
He is always trying to see himself
And yet he is on his guard
in the world.
Neither too much detached, mor too much renunciatory
Alone in the world he lives;
Ready for flights, and
Yet keeping the good sense of the world.
A lit away from others
A lit farther with a clear conscience
He lives in the world and
Yet he is in heaven
Such is the true saint

२३

स्वदेश

मुटुको रसले फुल्दछ उपवन,
सपना वादल भेष
लिइकन न्यौछावर गरि चल्छन्,
हरियो हुन्छ स्वदेश !

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चल्दछ एक सुवास हवामा
जीवनको अति वेस,
चिडिया अरू ता आए, गाए,
कोकिलको सन्देश !

23

Mother Country

The juice of the heart waters the garden into bloom
Dreams take the part of clouds.
Which sacrifice themselves to make the
mother country green

A frangrance moves in the wind
of a life lived nobly
Other birds come and sing
But it is the cuckoo
that sings the a message.

२४

क्षण

क्षणमा पाउनु दिव्य अनन्त,
अल्पैभित्र विशाल,
दाना भरमा पूर्ण मनोहर,
कणमा सागर, छाल;
दुइ दिन कस्ले भन्दछ जीवन ?
दिव्य शिखाको राप

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

क्षणकन दिन्छ शिँगार विचित्र
छविले युगका लाख !
क्षण र पलाको सुन्दर जगमगि
जीवनको श्रृंगार,
अमिट र अमर जुहारतक
जागृत क्षण छ अपार !

24

To get the divine Infinite in a moment
the vast in the little
the Full charm in the very grain;
and the ocean and its wave
in a tiny drop !

Who calls life a things of but a day ?
the heat of the flame divine
glorifies the little moment
With the light of ages

the beautiful blazes of moments and seconds
are the very wealth and adornments of life
the heightened and awakened moment
is the priceless gem which is the............ ...?

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बौद्धवादी केन्द्रिय एसियाका जनताहरूको मध्यकालीन संस्कृति

तिब्बती साहित्यको इतिहासमा नीतिशास्त्रहरू

-एन० डी० वोल्सो खोयेमा

"नीतिशास्त्र" नामले प्रख्यात नीति-शिक्षाका रचनाहरूले तिव्वती साहित्यमा ठूलो प्रभाव पारेको छ किनकि यिनीहरूका वौद्धवादका आचारनीति जनसमुदायहरूलाई स्पष्ट बुझिने किसिमले दिइएको थियो। त्यसैले तिव्वती अनुवादमा भारतीय नीतिशास्त्रको अध्ययनले केवल तिव्वती मात्रै नभई मंगोल तथा बुऱ्यातहरूको ललित साहित्यमा कस्तो प्रभाव पारेको थियो भन्ने कुरा निश्चित गर्न सहयोग गर्दछ। आंशिक रूपमा नीतिशास्त्रको अनुसन्धानले भारतीय शास्त्रसंग सम्बन्धित त्यस्ता पाण्डुलिपीहरू जस्तै शाक्य पण्डितहरूका "सुभाषिता" १३ श. गौ-चौग-दान्वी-दौन्ये का वृक्ष र जल वारेको शास्त्र १८ श. जस्ता विभिन्न काल अवधिका तिव्वती साहित्यमा यिनीहरूको प्रभावको चरणको विश्लेषण गर्न सहयोग गर्दछ। नीतिशास्त्रहरू संस्कृतबाट अनुवाद गरिएका हुन् तर त्यसमध्येका वहुसंख्यक मूल ग्रन्थ हाल संरक्षित छैनन्। यस्ता पाठहरू जस्तै मासुराक्षिको 'नीतिशास्त्र" रविगुप्ताको "अर्थकोष" भारारूचीको "शतगाथा" (३७, ४०) मूलपाठ विलीन भएका छन्।

भारतीय नीतिशिक्षाका रचनाहरू तिव्वतमा यति लोकप्रिय भएका थिए कि तिव्वती वौद्ध विधि दान्जुरमा यिनीहरूलाई समाविष्ट गरिएका थिए। यी कृतिहरूको तिव्वती भाषामा अनुदित भएको ठीक तिथि तोक्न प्रायः असंभव छ। कठिनाइ सर्व प्रथम यसमा छ कि तथाकथित लीजाव तथा भारतीय पण्डितहरू जस्ता तिव्वती अनुवादकहरूको जीवन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वारेमा सहि तथ्यांक प्रायः फेला पार्न सकिदैन, जसलाई तिब्वती भाषामा संस्कृतका पुस्तकहरू अनुवाद गर्न तिब्वतमा निम्त्याइएको थियो।

स्पष्ट छ कि अनुवादकहरू पाल्चैग तथा एशेइ-दे तिश्रो - दैंत्सानका छोरा राजा साद्न लेगको समकालिक थिए। यिनीहरू ८ औं शताब्दीको उत्तरार्ध तथा ९ औं शताब्दीको पूर्वार्धका थिए। पाल्वेगले पान्तान - कामेंद प्रासादबाट गार्चाग पान्तान - मा प्राप्त टेक्स्टवाट क्याटलग वनाएका थिए तर यी आज प्राप्य छैनन् (५, १२३, ६, १, १३) अनुवादकहरू रिन्चेन- सान्पो ९५८ १०५५ जसले काश्मीरमा शिक्षा हासिल गरेका थिए तथा न्गारी स्थित थौलिंग गुम्वामा अनुवाद कार्य गरेका थिए र शाक्य लोदोइ मगधस्थित विक्रमशिला विश्व विद्यालयका वैज्ञानिक आतीश (९८२-१०५४) का समसामयिक थिए। यसको अलावा तिन सान्पो आतीशका शिष्यहरू मध्ये एक थिए। अनुवादक वाल्जी-ल्हुन-पौदे नवौं शताब्दीको उत्तरार्ध र दशौं शताब्दीको पूर्वार्धका थिए र अनुवादक चौइजी-सेइएव एघारौं शताब्दीका थिए (२९, ५१-५२, ३३, ४७)।

यी परोक्ष तथ्यांकहरू हेर्दा यो निश्चित गर्न सकिन्छ कि ९-११ औं शताब्दीको वीचमा भारतीय नीतिशास्त्र" तिब्वती भाषामा अनुदित भएका थिए।

तिब्वती बुद्धवादी विधि दान्जुरमा "नीतिशास्त्र" नामक प्रख्यात आठ मूल पाठहरू समाविष्ट छन् (tibetan lugs - kyi bstan -bces)

१. सतः हितोपदेश कविताको रचनाः- यसको नामले नै वताए जस्तै यी १०० चतुष्पदीबाट बनेको छ। प्राक्कथन अनुसार यसको लेखक भारतीय दार्शनिक नागर्जुन थिए त तिब्वती भाषामा यसको अनुवाद भारतीय वैज्ञानिक सर्वाजन्यादेव तथा तिब्वती लौंज्जादा पाल्वेगद्वारा गरिएको थियो। यो रचना वोधिसत्व तथा 'अर्थशास्त्र' का लेखकको प्रशंसाबाट शुरू भएकोछ। जसवाट यस कृतिको कौटिल्यको कृतिसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएको पुष्टि गर्दछ। नागर्जुनको 'एकशय हितोपदेश" को मुख्य उद्देश्य चतुष्पदी बौद्ध अभिव्यक्ति रूपमा "अर्थशास्त्रको" प्रमुख वुंदाहरू प्रष्ट्याउने तथा शास्त्रहरूलाई घरायसी फाइदा र उपयोग वारेमा सिकाउने भनि वताइएको छ।

कौटिल्यको विचारमा राजाले जसको लागि राजनीतिको रूपरेखा तयार पारिएको हो जीवनका तीन मुख्य मुख्य उद्देश्य तथा तत्त्व पालन गर्नु पर्छः- जस्तै धर्म, अर्थ, र काम तर अर्थलाई कौटिल्यले वढि महत्व दिएका छन् किन भने अर्थले नै नेतृत्वदायी काम गर्दछ। नागर्जुनको कृति यस अनुरूप बांडिएको छैन। किन भने "एकशय उपदेश" मा मुख्यतया

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राजनीति तथा राज्य सन्चालन गर्ने जस्ता प्रश्नहरूमा ध्यान दिइएको पाइन्छ। जस्तै राजाको आचरण मंत्रीहरूको स्थान र उत्तरदायित्व राजाका मंत्रीहरूको आवश्यक गुण, सल्लाहकारहरूको उपयोगिता तथा राजाको मातहत कर्मचारीहरूसंगको संम्बन्ध आदि। अन्य शव्दमा भन्ने हो भने "अर्थशास्त्र" को प्रथम अध्ययन "आचरण नियम" का प्रश्नहरू संग सम्बन्धित छन्। यस हितोपदेशको वहुसंख्यक भागले शासकलाई घरायसी फाइदा तथा उपयोगिताको वारेमा सिकाइएकोछ, जुन कि उनको सहयोगीहरूको सल्लाहकार सभाद्वारा प्राप्त गरिन्छ र राजाको सत्ता सम्बन्धमा आवश्यक सल्लाहकारहरूको छानविन गर्दा अति होसियारी तथा बुद्धिमत्तापूर्वक गर्नु पर्छ तथा त्यस्तालाई मात्रै लिनु पर्छ जसले वास्तविकतामा नै फाइदा गर्न सक्तछन्।

एक दुई चतुष्पदीमा त विवेकशील र साधारण फलदायी मानिसको तुलनात्मक दृष्टिबाट हेरिएकोछ।

२. प्राचीन हितोपदेशः— रचनाको प्राक्कथनमा भनिएकोछः- नीतिशास्त्र जसलाई प्राचीन हितोपदेश भनिन्छ, दोश्रो भाग नागार्जुनद्वारा संगृहित गरिएको हो। यस कृतिको प्रथम भाग पनि थियो भन्ने कुरामा कुनै पनि प्रमाण छैन। भारतीय वैज्ञानिक एस. के. पाठकले सहि उल्लेख गरेका छन् कि प्रथम भाग "एकसय हितोपदेश हो" जुन पहिले नै समावेश गरिएको थियो। त्यसैले प्राक्कथनमा उल्लेख गरिएको छैन कि यो नै प्रथम भाग हो भनेर। एस. के पाठकले दुवै पाठको संस्कृति नामका प्रथम शब्दको आधारमा आफ्नो अनुमान गरेका हुन, जसको लेखक नागार्जुन भनिएकोछ (३३, ३८)। जुन कि तिव्वती अनुवादमा "छ-दास" हुन जाछ।

नार्तान्स्क र पेकिंगबाट प्रकाशित यस शास्त्रको प्राक्कथनमा अनुवादकहरूको नाम रहेको छैन। "नीतिशास्त्र" को देर्गस्क प्रकाशनको प्राक्कथनमा जसको नाम "प्राचीन हितोपदेश" रहेकोछ, अनुवादकहरू भारतीय पण्डित शिलेन्द्रवोधी र एशेइ–दे भनिएका छन्। "प्राचीन हितोपदेश" मा मुख्यतया चतुष्पदीका २६० विभिन्न पद भएका कविताहरू समावेश गरिएकाछन्।

ग्रन्थ परिच्छेद विभाजित छैन, जसमा चतुष्पदीलाई विषयगत वर्गीकरण गर्न सकिन्न। किनकि आफ्नो विषयसूची अनुसार यो उपदेश जीवनका विविध पक्षसंग सम्वन्धित कुराहरूलाई प्रस्तुत गरिएकोछ।

३. मानिसलाई तिर्खा मेटाउने थोपाः- मूल पाठको प्राकथन मुताविक यस शास्त्रको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

लेखक भारतीय दर्शनशास्त्री नागार्जुन मानिन्छ। तिव्वती भाषामा अनुवाद पण्डित शिलेन्द्रवोधी तथा तिव्वती लौच्जावा इशेइ-दे ले गरेका हुन् ।

नागार्जुनले आफ्नो रचना मन्जुश्रीको प्रार्थनाबाट शुरू गरेका छन् चतुष्पद नं.१। यस "मानिसलाई तिर्खा मेटाउने थोपा" मा ९० कविता समावेश गरिएकोछ जसमध्ये ७८ चतुष्पद (५२ ८४ ८५) तृपद (५०,५१,६८, ७१,७७,७८,८६ र ८९) पञ्चपद ५९—षष्ठपद छन्। मूलपाठमा परिच्छेद मुताविक विभाजन छैन ।

कविताहरूमा मुख्यतया चार प्रश्न छन् ती हुन्-प्रत्यक्ष र सत्यवान हुने, शास्त्रको अध्ययन गर्ने, शास्त्रको ज्ञान मुताविक असल काम गर्ने, कुनै पनि ढिलासुस्ती तथा आलस्यविना काम गर्ने ।

४. कविताहरूको वहुमूल्यताः— मूलपाठ १४४ सतपदीय चतुष्पदबाट वनेकोछ। यी कविता-हरूको वहुमूल्यता निमा-वापाले तयार पारेको र तिव्वती भाषामा जन्मनाशन्ति तथा तिव्वती अनुवादक वल्जी-लहुन-पो-डेले अनुवाद गरेका हुन् भनी प्राक्कथनमा भनिएको छ ।

रचना नीतिशास्त्रको नियम मुताविक मन्जुश्रीको प्रार्थनावाट शुरू हुन्छ ।

५. सय कविताहरूः- प्राक्कथन अनुसार यसका लेखक चौज-रेड हुन् तथा अनुवादकहरूमा भारतीय वैज्ञानिक विनयचन्द्र र तिव्वती लौत्जावा चोइक्ी शेइराव थिए । रचना तीनवटा वहुमूल्य पदार्थको प्रार्थनावाट शुरू हुन्छ। त्यसपछि कवितामा असल मान्छेको गुण तथा खरावको अवगुणवाट शुरू हुन्छ र उदात्त कार्य गर्ने र धनी मानिसलाई एक आपसमा तुलना गरिएको छ ।

६. वहुमूल्य हारः— प्राक्कथनमा भनिएअनुसार "वहुमूल्य हार" नामक रचना दन्योद-दार शिक्षकले गर्नुभएको हो। तिव्वती भाषामा भारतीय वैज्ञानिक कमलगुप्ता तथा तिव्वती लोच्जावा रिन्चेन-सान्तोले गरेका हुन् ।

यो "नीतिशास्त्र" ३७ चतुष्पदबाट वनेको र यसमा पारिवारिक उपदेश समाविष्ट छ ।

७. चाणक्य नीतिशास्त्रः— यसको लेखकत्व मौर्यवंशका चन्द्रगुप्त नाम गरेका राजाका प्रख्यात मंत्री विष्णुगुप्त वा कौटिल्य मानिन्छ ।

संस्कृतमा "चाणक्य नीति शास्त्र" आठ किसिमको छ, जुनकि गद्य र पद्यमा लेखिएको छ। परन्तु एउटै पनि तिब्वती किसिमको चाणक्य नीति शास्त्र संग मिल्न जादैन जुन दान्जुरमा समाविष्ट छ।

"चाणक्य नीतिशास्त्र"लाई तिव्वती भाषामा भारतीय वैज्ञानिक प्रभाकर श्रीमित्र तथा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

तिव्वती लोचजावा रिन्चेन-साग्पोले अनुवाद गरेका हुन् ।

मूल पाठ २५४ चतुष्पदवाट वनेको छ र ८ भागमा विभाजित छ जसको परिच्छेद छैन । प्रथम भागमा २३ चतुष्पद द्वितीयमा–३३ तृतीयमा–३१ चतुर्थमा १७ पञ्चममा–२५ छैठौंमा २३ सातौंमा २९ र आठौंमा र ८३ ।

प्रथम भागमा नैतिक नियम अनुसार काम गर्ने सल्लाह दिइएकोछः- आफूलाई पनि नहोस भन्ने ठानेको कुरा अरूलाई पनि नगर्ने । दोश्रो र तेश्रो परिच्छेदमा राजालाई कसरी आफ्ना भाइ-भारदार छान्ने भन्ने सल्लाह दिइएको छ। चारौं र छैठौं परिच्छेदमा राजाका मन्त्रीहरू तथा दूतहरू कस्तो गुणले भरिपूर्ण हुनु पर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । सातौं र आठौं परिच्छेद विभिन्न विषयमा चतुष्पद समाविष्ट छ जुनकि असल कार्य खराव राजाको चरित्र विश्लेषण तथा राज्यको सुरक्षा आदि ।

८. नीतिशास्त्रः– प्राक्कथनमा लेखक मसुरक्षा हो भनी दिइएको छ तिव्वती भाषामा भारतीय वैज्ञानिक धर्मश्रीभद्र तथा तिव्वती लर्गनजावा शाक्य-लौदौइले अनुवाद गरेका हुन् ।

कृतिले १२८ चतुष्पद समावेश गरेको छ जुन ७ भागमा वांडिएको छ । परिच्छेदको नामाकरण गरिएको छैन । प्रथम परिच्छेदमा कसरी साथी खोज्नु पर्छ भनी सिकाएको छ । दोश्रोमा कसरी ज्ञान प्राप्त गर्ने भन्ने विचार पोखिएको छ । तेश्रो-पाँचौं परिच्छेदले खराव मानिस र शत्रु संगको संघर्षमा के कस्तो कार्य गर्नु पर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ र छैठौं र सातौं परिच्छेदमा राजाका मंत्री तथा दूतहरूको लागि नियमहरू दिइएको छ । 'नीतिशास्त्रहरू" काव्यको रूपमा लेखिएको छ । तिव्वती पद्य रचना सिल्ल्याविक पद्धतीको छ : फरकताको पाप सर्व प्रथमतः कवितामा भएको शव्दांशको संख्या तथा वास्तवमा सिल्लविक मैट्रिकको मुख्य सिद्धान्त कविताको समान जटिलता प्रस्तुत गर्दछ । 'नीतिशास्त्रको मैट्रिर्कका फरक पर्ने इकाई नै हरफहरू कविता वा भारतीय परिभाषिक शव्द अनुसार पद हो । ४ पदले चतुष्पद-हरफ समावेश गर्दछ । वास्तवमा हुन पनि रूली अनुवादमा हरफहरूको संख्या तिव्वती मूलपाठ संग नमिल्न पनि सक्तछ ।

"नीतिशास्त्रहरू" त्यस्तो किसिमको नैतिक शिक्षाका कृति हुन् जुनकि कुन निश्चित सौन्दर्य शास्त्र मुताविक छ । प्रत्येक पाठ चतुष्पदका विभिन्न संख्यावाट वनेको हुन्छ र सात, नौ, एघार तथा तेह्र शब्दांश कविताहरू समावेश भएका हुन्छन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

'नीतिशास्त्रहरू'' दुई नियमका सिद्धान्त (Iugs gnyis) [3]अनुसार रचना गरिएका हुन्छन् र यसले आध्यात्मक आनन्द धर्म गुरूका साथै सबैलाई दिन्छन् । नीतिशास्त्रको चतुष्पद वास्तवमा दुई द्विपदमा विभाजित हुन्छन् । प्रथममा प्रमुख विचार व्यक्त गरिन्छ र दोश्रोमा काव्यात्मक रूपले सजाइएको हुन्छ र साहित्यिक तुलनाद्वारा जोडिन नसक्ने विचार दिएको पाइन्छ ।

Skye-bo ngan-pa snyan snra yang, di-la yid brtan rung ma yin rma bya sgra snyan sgog–na yang sha dug chen za-be ying.

खराब मानिसले मिठामिठा कुरा गरेता पनि त्यस्तोमा भर पर्नु हुन्न ।
मयूरको आवाज अतिनै सांगितिक छ तापनि यसको मासु अतिनै उत्तेजक हुन्छ (१८, १७६)[4]

यूरोपीय तिव्वतीशास्त्र साहित्यमा 'नीतिशास्त्रहरू'' विशेष रूपले अध्ययन गरिएका छैनन् । यसको अपवादत्यही 'नीतिशास्त्र'' छ जसको नाम ''प्राचीन हितोपदेश'' छ जसको तिव्वती पाठ अंग्रेजी भाषामा अनुवाद गरेर छोटो भूमिका सहित भी. एल. केम्वेलले सन् १९१९ मा कलकत्तामा प्रकाशन गरेका थिए ३४ ।

भी. एल. केम्वेलको अनुवाद पछि ''नीतिशास्त्र'' मा लामो समयसम्म ध्यान गएन । सन् १९७४ मा मात्रै भारतीय वैज्ञानिक आर. के. पाठकको ''तिव्वतमा भारतीय नीतिशास्त्र'' नामक सूचनामूलक कृति प्रकाशनमा आयो ३३ । ''नीतिशास्त्रहरू'' को वारेमा छोटो जानकारी एल. स्टेर्नवारन ३६ को ग्रन्थ तथा ए. इ. किवानोमको लेखमा प्राप्त गर्न सक्छौं (१०, २०१, २०२, २०३, २०५) ।

भारतीय नैतिक तथा शिक्षात्मक लेखहरूको लेखकत्व सहि रूपले तोक्न कठिन छ । लेखकहरूको नामवारेमा हामीहरू केवल प्राक्कथनवाट जानकारी हांसिल गर्न सक्छौं यिनीहरूका कृति कुन समयसंग सम्बन्धित छ भनेर सहि तिथि तोक्न सकिन्न । परंपरा अनुसार ''नीतिशास्त्रहरूका संकलन ७८०–९८०, १०–२०२ का वर्षहरूमा रचना गरिएका थिए ।

भारतीय नीतिशास्त्रहरूको अध्ययनले यो देखाउछ कि – भारतीय कहावत शाब्दिक रूपमा वा केही रूपान्तरद्वारा विभिन्न श्रोतहरूमा वृहद् रूपले प्रयोग गरिन्छ एक कृतिबाट अर्को कृतिमा हस्तान्तरित हुन्छन् । सारत्व अनुसार यी एक आपसमा मिल्दछन् हुनत यिनीहरूको लेखकत्व पौराणिक नियम निर्माता मनु र चाणक्य नै हो भनिन्छ (७, ६) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भारतको लिखित शिलालेखहरूमा शिक्षापद् साहित्यले ठूलो स्थान ओगटेकोछ। यी हुन् विभिन्न कथा कहानी चुटकिला भएका कृतिहरू। यस्ता संगूहमा "पन्चतन्त्र" तथा "हितोपदेश" पर्दछन्। बुद्धको पुनर्जन्मको वारेमा जातक कथाहरू अति दिने चरित्रका छन् जसले बौद्धपरंपरामा लोककथा चरित्रको प्रथम लिखित अभिलेख हो र पालीको "त्रिपितक" तीन टोकरीमा समाविष्ट छन्।

तिव्वती शिक्षामय साहित्य बुद्धवाद संगसंगै तिव्वतमा गएको प्राच्य भारतीय साहित्यको प्रभावबाट देखा परेको हो।

तिव्वती लेखकहरू प्राय उनीहरूको पूर्वजहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका सामगूीहरू हुन्थे मूलपाठभित्र त्यस्ता परिवर्तन थिए जसमा लेखकले मुख्य विचार मात्रै लिई मुख्य लालित्य विस्तृत रूपले थपिएको हुंछ। मूलपाठका भागहरूमा ठाउँहरू अदली वदली गर्दछ तथा प्रख्याती पाइसकेको चरित्रचित्रण तथा कथा वस्तुलाई प्रयोग गर्दछ-कुनै पनि लेखकको मौलिक कृतिको चरित्र वा विधि विकासको सामान्य नियमले शर्तयुक्त वनाइएका हुन्छन्। तिव्वती लेखकको कृतिगत विशेषता जान्नको लागि तिव्वती गून्थ शाक्य पण्डितका "सुभाषिता"का हरफहरू भारतीय "नीतिशास्त्र"को तिव्वती अनुवाद प्राच्य भारतीय साहित्य 'पञ्चतन्त्रहरू" तथा "हितोपदेश" जस्ता अभिलेखका साथ अन्य जातकसंग पनि तुलना गर्न सकिन्छ।

"शुभाषित 'का अन्वेशकहरूले आफ्ना कृतिहरूमा वारंवार यी रचनाहरूको भारतीय शिक्षागत कृतिहरूसंग मिल्दो जुल्दो भएको कुरा दर्शाएका थिए (३६, ५, २४, २३१) भनें "पञ्चतन्त्र" (३७. १६) तथा हितोपदेशका (३४, ६.) केही उपदेशहरूसंग पनि मेल खान्छ। "शुभाषिता" देख्दाखेरी के कस्तो सामगूी प्रगोग गरेका थिए भनेर शाक्य पण्डितले उल्लेख नगरेतापनि तर आफ्नो इन्भोकेशनमा लेखेका छन् कि उनले नागार्जुनको शैक्षिक कृतिहरू प्रयोग गरेका थिए। त्यसको अलावा शाक्य पण्डितलाई अन्य शिक्षागत कृतिहरू राम्रोसंग थाहा थियो। यही वारेमा उनको जीवनी भनेर लेखकको भनाइ छ। गुन्तान विहारका वैज्ञानिक शांग जल्वा पाल लिखित जीवनीमा भनिएको छ "चाणक्यको" "नीतिशास्त्रको" तथा 'मानवलाई तृप्ति पार्ने थौमा" शास्त्र पढिसकेपछि 'शाक्य पण्डित ललित उपदेशहरूका सुभाषिताको मूल्यताहरू संरचना गरे (२१ २८१ ए १)। यो पुरै तर्कयुक्त छ कि शाक्य पण्डितहरूको लागि र केही हद सम्म त" नीतिशास्त्र श्रोत नै भएको थियो जुन कि तिव्वती बौद्ध विधिमा समाविष्ट छन्। यस सन्दर्भमा भारतीय

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

''नीतिशास्त्र''लाई तिव्वती अनुवादमा ''शुभाषिता''वाट केही त्यस्तै कविताहरूसंग तुलना गर्न सकिन्छ। मूलपाठहरूको सामिप्यता वढि स्पष्टरूपले प्रस्तुत गर्न सकिन्छ तिव्वती मूलपाठहरूलाई ल्याटीन अक्षरमा प्रस्तुत गरेर यदि चतुष्पदि ''नीतिशास्त्रै'' तथा ''शुभाषिता'' लाई मूलरूपमा उतार्ने हो भने।

थोपा जसले मानिसलाई तृप्ति पार्छ :

Shes nab bdan-pa lus-cung yang
der thabs can gyis brayas mi bya
dper na blo gasl ri-bong gis
Seng ge srog dang bral-ba bzhin

वलियोले असललाई अवहेलना गर्नु हुंदैन यदि उ कमजोरी भएतापनि।
उदाहरणः चन्ख खरायोले सिंहलाई मारिदियो (२, १७७ वि 4)

"प्राच्य उपदेश"

yang-lo blo-yod de stoba ldan
blo-med stobs-kyis ci zhing bya
ci-zhing seng-ge stobs dang ldan
ri-bong gis ni srong dang bral

जो वुद्धिमान् छ त्यही वलवान हुन्छ
पूर्ख केवल आफ्नो वलद्वारा केही काम मात्रै गर्न सक्छ
वलवान् सिंह खरायोद्वारा मारियो (२१ १६९ ए 4-5)

"शुभाशिता"

blo dang ldan na nyams cung yang
stoba ldan dgra bos ei byar yod
ri drags rgyal-po stobs ldan-pa
ri bong blo dand ldan pas bsad

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

कम शक्ति तर वुद्धिमान
वलिया शत्रुले पनि हटाउन सक्तैन
एवं वलवान जंगलका राजा
खरायो द्वारा मारिएको थियो ५ (२४,१ नं.२५)

"प्राच्य उपदेश"

rgyal-po dang in yon-tan ldan
de gnyis idra-pa ma yin·te
rgyal-po rang-gi ynl ne bkur
yon-tan ldan-pa kum tu kbur

स्वदेशे पूज्यते राजा
विद्वान् सर्वत्र पूज्यते । (२१,१७१,६)

"सय कविताहरु"

rgyal-po yong – tan lden- pa gnyis
mnyan zhing dgra na pa ma yin te
rgyal – pa rang gi ynl na khur
yon – tan ldan – pa kun — tu khur

राजा तथा असल गुणसम्पन्न सत्य मानिस
उनीहरुको शत्रु नभएतापनि एक आपसमा एकै किसिमका हुन्छन् ।
स्वदेश पूज्यते राजा सत्यवान सर्वत्र पूज्यते (२६, १८६ वि ०)

"सुभाषिता"

rgyol - po rang ynl ehe - ba tsan
dam – pa gang du phing sar bkan
me - ton phel cher nyin vei rgyan
gtsug gi nor - bu gang du'ng mchod

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

राजा आफ्नो मुलुकमा मात्रै महान् हुन्छ
पवित्रलाई सर्वत्र मान्दछन् उ जहाँ कहीं किन नजाओस
फुल एक दिन मात्रै सुन्दर देखिन्छ
वहुमूल्य मुगा जहांतहीं मूल्यवान् हुन्छ (२१, ११ नं. १३)

यस्ता किसिमका उदाहरणहरू प्रशस्त दिन सकिन्छ तर यो कुरा बुझ्नको लागि पर्याप्त छन् कि भारतीय उपदेशका केही अंशहरू शाक्य पंण्डितहरूको रचनाहरूमा प्रयोग गरिएका तथा परंपरागत विचारवाट आफ्ना विचार र अनुभव प्रकट गरिएका कुरा "सुभाषितावाट" एक उदाहरण प्रस्तुत गरी "प्राच्य उपदेश" चाणक्य नीतिशास्त्र" तथा त्यस्तै किसिमका नीतिशास्त्रहरूका चतुष्पदसंग तुलना गर्न सकिन्छ।

"प्राच्य उपदेश"

rgyal - po nor sogs ngoms - pa ned
mkhas - pa legs – bshad kyrs mi ngoty
rgya - mtsho chu yis ngoms pa med
dzing rten sdng la bltas mi rgoms

धन दौलतले राजालाई तृप्त पार्न सकिन्न
असल अर्तिको अंशवाट राम्रो मानिसलाई तृप्त पार्न सकिन्न।
महासागरलाई पानीले तृप्त पार्न सकिन्न
संसारलाई दुःखले तृप्त पार्न सकिन्न (२१, १६७, १)

चाणक्य नीतिशास्त्र

rgyal - po nor gyis ngoms med cing
rgyal-pa nor-bu sogs ngoms-pa med
rgya - mtsha chu yis ngoms - pa med
mkhas - pa legs bshad kyis ini ngoms

जुहारतद्वारा राजालाई तृप्त पार्न सकिन्न
वहुमूल्य पदार्थ तथा अन्य सामानद्वारा राजालाई तृप्त पार्न सकिन्न

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पानीले महासागर तृप्त पार्न सकिन्न
राम्रा अतिवाट असल मानिसलाई तृप्त पार्न सकिन्न (२५ १, १९४६ 4–5)

"सुभाषिता"

rgya-mtsho chu yis mi ngoms shing
rgyel–po'i bang mdzod nor gyis minl
dod yon shyang-pas- mi ngms te
mkhas-pa legs-bshad kyis mi rgom

पानीले समुद्रलाई तृप्त पार्न सकिन्न ।
राजाको ढुकुटीलाई वहुमूल्य पदार्थद्वारा पृप्त गर्न सकिन्न
असल उपदेशद्वारा राम्रो मानिसलाई तृप्त पार्न सकिन्न (२४, १ नं. २९)

"सुभाषिताको" परिच्छेद ५ नं. २३ को चतुष्पदी पट्टि ध्यान देऔं ।

को खराब स्त्री खराव साथी
खराब राजामा भर पर्दछ
चंख मान्छे के सदा वनमा बस्न चाहन्छ
जहाँ जनावरहरू वस्दछन् (२४, ५, नं. २३)

आफ्नो विषयानुक्रमणिका अनुसार प्रथम हिचडी "सय कविताहरू" चाणक्यनीतिशास्त्र" तथा "प्राचीन हितोपदेश" संग मिल्दाजुल्दा छन् । यो प्रष्ट होस मन्नाको लागि चतुष्पदीका तिब्वती भाषामा अनुदित रचनाहरू ल्याटीनीभाषामा प्रस्तुत गरौं ।

"शत कविताहरू"

yul ngon bshes ni ngan-pa dang
chung-ma ma ngan dang shor ngan dang
rgyal - po skye-bo ngan spong-ba
de–dag rtag-tu boo bdd – thob

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वरावर सुखको अनुभूति गर्नछन्
यदि खराव राजा खराव वातावरण खराव स्त्री
खराव नातेदार तथा खराव स्थानीयता इन्कार गर्दछन् भने (२६, १८७ ए 1)

"चाणक्य नीतिशास्त्र"

chung-ma ngan dang mdza-bo ngan
rgyal-po agan dang bshes ngna dang
brel-po ngan dang rten ngan dang
stng-da yangs- su spang-bar bya

खराव स्त्रीवाट खराव साथीवाट
खराव राजावाट खराव नातेदारवाट
खराव संबन्धवाट र खराव सहारावाट
तुरून्तै इन्कार गरिहाल्नु पर्दछ। (२५, ७, २०० ए)

"प्राचीन हितोपदेश"

chung-ma ngan dang mdza-bo ngan
rgyal-po ngan dang nye-du ngan
khyim-mtshes ngan dang yal ngan rnans
thag ring du ni spang bar bya

खराव स्त्री खराव साथी
खराव राजा खराव नातेदार
खराव छिमेकी तथा खराव स्थानवाट
तुरून्तै इन्कार गर्न उचित हुन्छ। (२, १६५ वि5)

"सुभाषिता"

chung-ma dang mdza-bo ngan
rgyal-po ngan su-zbig bsten

को ? खराव स्त्री
खराव साथी तथा खराव राजाको भर पर्दछ (२४' ५ नं. २३)

विषयगत सामीप्यता भएतापनि उपदेशहरू एक आपसमा फरक छन् र यसले गर्दा यो भन्न सकिन्छ कि शाक्य पण्डितहरू भारतीय "नीतिशास्त्र"वाट प्रोत्साहित भएर प्रथम श्रोतसंग नमिल्ने चतुष्पदी लेखेका थिए।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भी. एस. दिलिकोमाले सहि उल्लेख गरेकीछिन् कि "भारतीय साहित्यका सर्वोत्तम नमूनाहरूको अनुवादले नै तिव्वती मौलिक ललित साहित्यको उत्पत्ति हुनुमा आधार तयार पारेको हो। यी मध्ये प्रथम त्यस्तो कृति अति प्रचलित 'शैक्षिक रचना" उपदेशात्मक रचनाहरूको वहुमूल्य पदार्थ" "सुभाषिता"–एन. वि. जुन कि १३ औं शताब्दीको पूर्वार्धमा शाक्य पण्डितद्वारा लिखित कृति नै हो।

"उपदेशात्मक रचनाहरू" भारतीय शैक्षिक कृतिहरूको प्रभावमा उत्पन्न भएका हुन् र यिनीहरूकै नमूनामा वनाएका हुन् तर यी सम्पूर्ण भएतापनि शाक्य पण्डितको पुस्तक तिव्वती राष्ट्रिय साहित्यको विलकुलै अकाट्य कृतिमा गनिन्छ" (९, ८९)

शाक्य पण्डितको 'सुभाषिता" प्राचीन भारतीय साहित्यका कृतिहरू 'पन्चतन्त्र" र "हितोपदेश" 6 संग मिल्दो जुल्दो छ। भी. एस. दिलिकोमा ठान्दछिन् कि "पन्चतन्त्र" तथा "हितोपदेश" तिव्वती भाषामा ९–११ औं शताब्दीतिर अनुदित भएका हुन् (९, ८९)

"पन्चतन्त्र" पाँच मुख्य मुख्य वुंदाहरू "वा" पाँच पुस्तक ३–४ औं शताब्दीमा वनाइएका हुन्। प्रत्येक पुस्तकको आफ्नै परिच्छेद विषय छ। रचना नयाँ नयां कथासारलाई एक आपसमा आवद्ध तरिकावाट गरिएको छ। यो तरिका विभिन्न तथा विविध प्रकारले छरिएका कथाहरूलाई गांसेर "माला"को रूपमा रचना गरिएको छ। अर्थात प्रत्येक पन्चतन्त्रको पाँचै भागलाई जस्तै प्रत्येक भागको भित्री कथालाई आवद्ध पारेको छ। संगृहको पाँचै पुस्तकमा रचना सम्वन्धी एउटै तरिका अपनाइएको छ। विभिन्न कथालाई एउटा कथावस्तुमा समावेश गरिएको छ। कथाहरूको वीचमा सम्वन्ध प्रतिपादन गर्नमा एउटा कथाको नैतिकता तथा अर्को चाहिंको इसारा समाविष्ट कवितात्मक हरफहरू निकै नै मौलिक छन्। कविताले कथासारको गांठोमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ पन्चतन्त्रका मनोरञ्जनपूर्ण कथाहरूको आमोद प्रमोद तथा शैक्षिक उद्देश्य पनि थियो। संगृहको चरित्रमा स्वाभाविक देखिन्छ र यसमा पाठकहरू संमक्ष प्राचीन भारतको प्रतिदिनको जीवनवाट लिइएका स्मरणयुक्त तथा प्रष्ट दृष्य न्यायालय, धार्मिक चाडपर्व, वलि, घरायसी सामानहरूको उत्पादन विवाह, खाना तयारी, अतिथि सत्कार आदि 'प्रस्तुत' हुन्छन्।

"हितोपदेश" प्राचीन भारतको साहित्यका शैक्षिक स्मारकहरूमा पर्दछ। यसका रचयिता कुनै एक नारायण मानिए। रचनाको उद्देश्यः- व्यवहारिक उपदेश सिकाउनु तथा असल अर्ति दिने हो। यी अर्ति उपदेशहरू केवल वोरिंग अर्तिवाट मात्रै भरिएका छैनन् यी त व्यावहारिक जीवनवाट लिएका विविध घटनावाट भरिएका छन्। "हितो पदेश" पञ्चतन्त्र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उत्तर-पश्चिमी प्रकाशन संग सम्वन्धित छ तर यसले प्रशस्त आत्मनिर्भर मूलपाठ प्रस्तुत गर्दछ। यसमा केही कथाहरू पञ्चतन्त्रको प्रख्यात प्रकाशनको कुनै पनि प्रकाशनमा पर्दैन। (१२, ७)

भारतीय संगृहकारको दृष्टिमा पुस्तकको अति महत्वपूर्ण भाग त छोटो छोटो कवितात्मक उपदेशको छ। सम्भवतः यी कण्ठ पारिन्थे यी मध्ये धेरै त भारतीयहरूको लोक कथा तथा उखानहरूमा अझै सम्म राम्रो संग जीवित छन्।

नीतिकथा तथा कथाहरूले पुस्तकमा उदाहरणको भूमिका निभाएका छन् हुनत हो यसको निक्कै स्थानहरूमा त उदाहरणले कवितात्मक उपदेश भन्दा वढी रोचक देखिन्छन्। हितोपदेशमा चार पुस्तक समाविष्ट गरिऐको छ। प्रथम तुस्तक काग कछुवा तथा मूसा वारेको कथा जसमा भनिएको छ कि कसरी साथी प्राप्त गर्न सकिन्छ। दोश्रो पुस्तकले कसरी मित्रलाई झगडामा ल्याउन सकिन्छ। तेश्रो पुस्तकको नाउं "युद्ध" छ र चौथौको "शान्ति"।

परिमाण अनुसार शाक्य पण्डितका चतुष्पदीहरू अतिनै खचिलो छ त्यती ठूलो आकारको नभएता पनि यिनीहरूले प्रशस्त महत्वपूर्ण सूचना प्रदान गर्दछन्। प्रायः प्रत्येक हरफमा नै त्यस्ता किसिमका लोक कथाहरू पाउन सकिन्छ यी सम्पूर्णको विश्लेषण तथा अतिरिक्त जानकारी गर्न आवश्यक छ त्यसैले त्यही विवेचना चतुष्पदी भन्दा निक्कै धेरै हुन जान्छ।

"सुभाषिता" को प्रत्येक कविता—हरफ दुई द्विपदीमा विभाजित छन्। प्रथममा प्रमुख विचार व्यक्त गरिएको छ त दोश्रोमा पंचतन्त्र तथा "हितोपदेश" को हवाला दिदै प्रथमको वारेमा वयान गरिएको छ।

"पन्चतन्त्र" पुस्तक ३ कहानी ४ तथा "हितोपदेश" पुस्तक ४ कहानी ८ मा निम्नलिखित उक्ति दिइएको छ।

एउटा व्राम्हण वलिको लागि वोका वोकेर गइरहेका थिए। वाटामा उनको विभिन्न स्थानमा गरी तीन जना वदमासहरूसंग भेट भयो र उनीहरू मध्ये पहिलोले कुकुर वोकेर ल्याएको भन्यो दोश्रोले मरेको पाठो त तेश्रोले गधा ल्याएको भन्न थाल्यो। व्राह्मणले पनि होला भनी वोकेर ल्याएको वोकालाई त्यही छोडी आफु अघि गए। ती तीन जनाले त्यो वोका काटी सम्पूर्ण मासु खाए।

शाक्य-पण्डितले यस कथाको कथासार स्थानगत तथा काव्यात्मक रूपमा दिइएको छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यदि मानव बुद्धिमान् छ भने उसले आफ्नो कूठापनाले पनि विरोधीलाई धोका दिन सक्छ ।

ब्राह्मणले त्यो बोको फाल्यो जुन उसले लिएर गएको थियो
यसको कारणले कि चोरहरूले यसलाई कुकुर भनिदिए ।

"पञ्चतन्त्र" तथा हितोपदेश" बाट कथासार नजानीकन "सुभाषिता" बाट लिइएको कहावत जान्न सकिन्न ।

पञ्चतन्त्र किताब १ कथा १६ तथा "हितोपदेश" किताब ४ कथा १ मा त्यस्ता कथा [7] समाविष्ट छन् , जो आफ्ना घनिष्ट तथा त्यागी साथीलाई सुन्न चाहन्न त्यो आड गुमाएको ख्वाँचे कछुवा जस्तै गरी मर्नेछ ।

कुनै एक पोखरीमा कछुवा बस्दथ्यो । उस्को दुई हांस साथी थिए । एक दिन ठूलो खडेरी पऱ्यो त्यसपछि हांसहरूले अर्को पोखरीमा जाने विचार गरे, जांदाखेरी हांसहरूले साथी कछुवालाई पनि साथै लिएर गए । हांसले ठुटुनोमा समातेको एक लौरोको बीचमा कछुवाले समात्यो । जब नजिकको गाउँमा तिनीहरूलाई मान्छेले देखे तब ठूलो आवाजले हल्ला गर्न थाले । आवाज सुनेपछि कछुवाले सोध्यो "यी मान्छे के को बारेमा हल्ला गर्दछन् " यो भने पछि कछुवाले लौरो छोड्यो अनि भुइंमा खस्यो ।

"सुभाषिता" मा शाक्य पण्डितहरूकहां पनि यस्तै कथासार फेला पार्दछौं ।

जसलाई सदा सर्वदा अर्काको रक्षा चाहिन्छ
अन्तमा गएर मर्छ पनि ।
थाहै छ कि कछुवा जसलाई दुई कौवाले [8] लिएर गएका थिए भुइंमा खस्यो । (२४, ३ नं. ३५)

"सुभाषिता" का लेखकले भारतीय कथाकारलाई केही परिवर्तन गरी सामान्य साथीमा भर नपर्ने किसिमले मतलब यो अर्तिलाई बौद्धवादी अर्थ दिएका छन् । "हितोपदेश" पुस्तक ३ कथा ३ कथा २ तथा "पञ्चतन्त्र" बाट किताब ४ कथा ७ फेरि अर्को उदाहरण लिऔं ।

कुनै एक गाउंमा सुन्धापद नाम गरेको छिपा बस्दथ्यो । उसको एउटा गधा थियो जो राम्रो संग खान पाएको थिएन । एक दिन जंगलमा घुमिरहेको बेला एउटा मृत चितुवालाई देख्यो र विचार गऱ्यो "यसको छालाले गधालाई मोरी दिन्छु अनि जौबारीमा छोडिदिन्छु" ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यो पक्कै पनि चितुवा हो भन्ने सम्झेर यसलाई लघार्न छैनन्। त्यस्तै गर्‍यो पनि। रातभरि गधाले जौ वारीमा मस्त सित खाइथ्यो अनि विहानीपख छिपाले उसलाई घर लाइथ्यो। केही समयमा नै गधा मस्तसंग मोटायो।

एक दिन टाढैवाट गधाले गधैको आवाज के सुनेको थियो अनि गधा आफै कराउन थाल्यो। त्यस जमिनका पालेहरूले यहां त चितुवा नभै गधा चरिरहेको रहेछ भन्ने संझी लट्ठी तथा ढुंगाले हिर्काएर गधालाई भगाइदिए।

"हितोपदेश" मा सोही कथा निम्न प्रकारवाट व्यक्त गरिएको छ। हस्तिनापुरमा विशाल नाम गरेका कुनै मानिस वस्दथे। उनको गधा कामवाट यति थकित थियो कि मर्ने अवस्थामा पुगिसकेको थियो। त्यसपछि विशालले त्यस गधालाई चितुवाको छाला लगाई खेतमा छोडिदिए। यसलाई टाढावाट देखेर डरले सबै मानिस भागे। त्यसपछि खैरो उनवाट वनेको लुगा लगाएर तीर लिएर चौकिदार एक कुनामा वस्यो। मोटाइसकेको र फुर्तिलो भइसकेको गधाले टाढावाट देखेर संम्झयो कि उसले गधै फेला पार्‍यो र तुरून्त त्यतातिर दौड्यो। आवाजबाट नै त्यस चौकिदारले यो गधा भनी थाहा पायो अनि तुरून्तै त्यस गधालाई मारिदियो।[९]

शाक्य पण्डितकहां यस्तो छः

जव (मानिस) ठूलो झूठवाट प्रख्यात छ
केही समय (उसले) सफलता प्राप्त गरेतापनि अन्त्यमा आफूलाई मार्नेछ
गधा जुन चितुवाको छालावाट ढाकिएको थियो[10]
जनताले जोगाएको वालि (निकै लामो समय सम्म)
नमहन्जेल खायो।

"सुभाषिता" ४५७ वाट ११ का केही चतुष्पदीहरू 'पञ्चतन्त्र" तथा 'हितोपदेश" का उपदेशहरूसंग मिल्न जान्छन् जसमा घरायसी उपदेशका नियम छन् र जसको सहयोगद्वारा मुख्य कथाहरूका अतिरिक्त कथाहरू समावेश गरिएका छन्।

साहसिलोको लागि - एकः आफ्नै पक्ष
तथा टाढाको परचक्रि।
जहाँ त्यहीं किन नजाओस उसले आफ्नो दूरशक्तिवाट सफलता प्राप्त गरिहाल्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

हात तथा नगॄका धम्कि दिदै सिंह वनमा आउंछ ।
लडाईमा 11 मारेको हात्तिका राजाको दन्तमा
उसले तिर्खालाई निभाइ दिन्छ (११, १६९)

"हितोपदेश"

विवेकशिल वीरको लागि मातृभूमि तथा परभूमि भन्ने छैन ।
जुनसुकै देशमा उ किन नजाओस ती देशहरू
उसले आफ्नो हातको क्षमतावाट जितिलिन्छ
सिंह आफ्नो दाँत नंगॄा तथा पुच्छरवाट वलवान छ
उ जुनसुकै जंगलमा आएतापनि मारेको हात्तिको
रगतद्वारा आफ्नो तिर्खालाई मेट्दछ । (१७, ३७)

'सुभाषिता"

यदि बुद्धिमान् मानिस कठिन स्थितिमा पर्न जान्छ
उसको बुद्धिमा अझ जटिलता आउंछ
जव जंगलमा राजा भोकै पर्दछ
उ तुरून्तै हात्तिको शिर भाच्दछ (२४, १ नं. ५)

"सुभाषिता" मा चतुष्पदीको मुख्य विचार वदलिएकोछ : यसमा आफ्नो र अर्काकी भूमि वलप्रयोगद्वारा लिने विचार छैन । शाक्य-पण्डितहरू बुद्धिको शक्तिको वारेमा वताउंछन् जसले मानिसलाई कठिन अवस्था पनि सहयोग गर्दछ ।

"सुभाषिता" को प्रत्येक चतुष्पदी द्विपदीमा विभाजित छन् जसमा दोश्रोले पहिलो तर्कगतलाई प्रष्ट्याउंछ ।

शाक्य पण्डितहरूको ' सुभाषिता" मा एक प्रकारले पन्चतन्त्र तथा हितोपदेश तथा लोककथाहरूको महासागरका विभिन्न कथाका धारणाहरू प्रयोग गरिएका छन् । १०६३-८१ का वर्षहरूमा निर्माण गरिएका सोमादेमहरू "भेटालाको २५ कथाहरू" त्यस्को अलावा आफ्नो चरित्र अनुसार विभिन्न प्रकारका रचनाहरूका वृहत् परिमाण त्यस्तै जनतामा भिजेका तथा लोकप्रिय भएका इतिहासहरू पनि पन्चतन्त्र तथा हितोपदेशका तौरतरिकाहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

"पन्चतन्त्र" तथा "हितोपदेश" का कथाहरू प्रति भएका काव्यात्मक संकेतहरू

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भएका द्विपदीहरू शव्दमा प्रस्तुत गरिएका छन्: "स्पष्ट छ" [परिच्छेद ७, नं. ३५, परिच्छेद ६, नं. ११, ५७, परिच्छेद ७, नं. २३ परिच्छेद ८, नं. १८] हेर्नुहोस् "परिच्छेद ५, नं. २ परिच्छेद ६, नं. ६३ परिच्छेद ८, नं. ३६ ४२, ७९, ८६] "सुन्नुभयो" [परिच्छेद ४ नं. २९, परिच्छेद ५, नं. २६, परिच्छेद ७, नं. ५४, परिच्छेद ८, नं. ६५,] "भनिन्छ" [परिच्छेद ८, नं. ७८, ७९ "कथा विद्यमान छ' परिच्छेद २, नं. २५ "देखनुभयो" [परिच्छेद २, नं. ६] कित भूमिका विना [परिच्छेद १, नं. ५ २५, परिच्छेद ३, नं. २९, परिच्छेद ६, नं. १३, ४०, परिच्छेद ७ नं. ३१, ४१]

एवं प्रकारले यस लेखमा प्रस्तुत गरिएका सामग्रीले निचोड गर्न सकिन्छ कि- शाक्य पण्डितलाई भारतीय "नीतिशास्त्र" तथा प्राच्य भारतीय स्मारकहरू पन्चतन्त्र तथा हितोपदेश थाहा थियो।

दन्जुर "पन्चतन्त्र" तथा "हितोपदेश" को शाक्य पण्डितहरूको कृतिहरूसंग विधिगत उपदेशहरूको तुलनात्मक विश्लेषण "सुभाषिता" को उत्पत्तिस्थल तोक्नको लागि त्यस्तै तिव्वतमा त्यस्ता किसिमका शिक्षाप्रद स्मारकहरूको जन्मस्थलको अध्ययन गर्नको लागि आवश्यक छ। यस अलावा त्यस्तो किसिमको विश्लेषण तिव्वती कविता "सुभाषिता" को विशेषताहरूको अनुसन्धानको लागि आवश्यक छ।

ग्रन्थहरू

१. वोल्सो खोयभा एन. डि. – शाक्य पण्डित तथा उनका उपदेशहरू
–किताव. केन्द्रीय एसियाका इतिहास तथा फिलोलोजी सम्वन्धी अनुसन्धानहरू ग्रन्थ ६ उलान – उदे पृष्ठ ११८ – १२६।

२. वोल्सो खोयेभा एन. डि. –"सुभाषिता" – तिव्वती तथा मंगोलियाका लोकप्रिय कृति मध्ये एक
किताव: लिखित स्मारकहरू तथा पूर्वका जनताका संस्कृतिका समस्याहरू।
एम. १९७४ पृष्ठ ५३ – ५७

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

३. वोल्सोखोयेभा एन. डि. —तिब्वती नीति साहित्य "सुभाषिता"
पुस्तकः सुदूर पूर्वका साहित्यहरूको अध्ययनको सैद्धान्तिक समस्याहरू ।
एम. १९७७ पृष्ठ २७० – २७६ ।

४. भ्लादिमिसोव वि. या. —तिब्वती रंगमंचीय प्रस्तुतीकरण
पूर्व एम. पेज १९२३ नं. ३

५. भोस्त्रीकोभ ए. इ. —तिब्वती ऐतिहासिक साहित्य
एम. १९६२

६. गिन्त्सेर पि. ए. प्राचीन हिन्दी गद्य
एम. १९६३

७. प्राचीन हिन्दी उखान एम. १९६६

८. दिलिकोभा भि. ए. —तिब्वती साहित्यको पुनरूत्थान वारेका प्रश्नहरू
पुस्तकः सुदूर पूर्वका साहित्यहरूको अध्ययनमा सैद्धान्तिक समस्याहरू
ए. म. १९७८ पृष्ठ ८४–९०

९. दिलिकोभा भी. एस. —शाक्य पण्डितका उपदेशात्मक उक्तिहरू
पुस्तकः सो. संघमा चीनिया साहित्यको अध्ययन
एम. १९७३ पृष्ठ ४२-४७

१०. किचानोभ ये.इ. —जोडी उपदेशहरू— केन्द्रीय एसियाका जनताका उपदेशहरूका नेतृत्वदायी किसिमको मध्यको एक यसको संभाव्य महान तथा विस्तारका पथहरू ।

११. पन्चतन्त्र पुस्तकः सुदूर पूर्वका साहित्यिक अध्ययनमा सैद्धान्तिक समस्याहरू— एम. १९७८ पृष्ठ २०१-२०७

१२. प्राचीन भारतका उपन्यास दन्त्यकथा आदि —एम. १९६४

१३. रिफ्टिन भी. एन. मध्ययुगिन साहित्यका टाइपोलोजी तथा आपसी सम्बन्ध
पुस्तकः पूर्व र पश्चिमका मध्यवर्ति साहित्यका टाइपोलोजी तथा आपसी सम्बन्धहरू पृष्ठ ९-५६ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

१४. सेमिचॅम वि. मी. —यू. एन. रैरिख तथा एस. च. दासको तिब्वती अंगे्रजी शब्दकोषमा केही थप सामग्रि
उलान – उदे १९६६ – १९७० पाण्डुलिपी ।

१५. तिब्वती शिलापत्र "जाइका सम्बन्धितहरूको स्वँत चमक" वि. इ. कुज्नेत्सोमका प्रवेश –लेख अनुवाद तथा विवेचना एल. १९६१ ।

१६. हितोपदेश –नारायणद्वारा तयार पारिएको हिन्दि कथाहरूको संग्रह । युरियेम १९०८ ।

१७. श्मीद्त् इ. या. –तिब्वती – रूसी शब्दकोष एस. पं. नं. १८४३

१८. दीनेद – च्यार –Dri-ma med-pa'i dris lan rin-po ch'i phereng – ba zhes bya ba bzbugs.
–दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल. १७६ वि ५ – १८० वि ४

१९. मसुरक्षा Lugs kyi bstan bcos. –
–दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल २०३ वि १ – २०९ ए ५

२०. नागार्जुन –Lugs – kyi bstan bcos skye-bo gso-ba' i thigs-pa zhes bya-ba
दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३

२१. नागार्जुन Lugs-kyi bstan bcos ches sdong-bu po zhes bya-ba
दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल १८० वि ४ १७६ वि ४ ।

२२. नागार्जुन Shes-rab brgya-pa zhes bya-ba
दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल १६१ वि १ – १६५ वि ४

२३. निमा – वावा –Thigs - su bcad - pa mdzods-ces bya ba bzhugs-so

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल १८०
वि ४ १८० वि १

२४. शाक्य–पण्डित कुंगा जाल्त्सन् — Legs-par bsad-pa rin po che' i zha s bya ba' i bstan-gter bcos bzhugs-so
शाक्य–काम्वुन देर्गेस्क प्रकाशन ग्रन्थ १०, २२ पन्ना।

२५. चाणक्य — Tsa-na ka' i luga - kyi bstan-bcos bzhugs
दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल १९२
वि ३ - २०३ वि १

२६. चोग - रेड — Tshigs-su bcad-pa ' i bragya-pa bzhuds - so
दान्जुर नार्तान्स्क प्रकाशन ग्रन्थ १२३ एल १८६
वि १-१९१ ए २

२७. शांग-जल्वा - पाल — Dpal-idan sa-skya pandita chan-po' i rnam par thar - pa
शाक्य काम्वुम ग्रन्थ १२ देर्गेस्क प्रकाशन एल. १७९ - २९०

28. A Catalogue Index of the Tibetan Buddhist Canons. Edited by Hakuju Ui, Munetada Suzuki, Yensho Kanakura and Tokan Tada, Sendai. Tohoku Imperial University, 1934.

29. Das S. Ch. Indian Pandits in the Land of Snow. Conbtibutions to the History, religion etc. of Tibet. – Journal of Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1882.

30. Foucaux Ph. E. Le. Tresor des Belles Paroles, Choix de Sentences. Paris, 1858.

31. The Jewelry of Scripture by Bu-ston. Translated from

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Tibetan-By Dr. Obermiller. Heidelberg. 1931-1932.

32. Ligeti L. Les Fragments du Subhasitaratnanidhi Mongol en Ecriture Phags-pa. Mongol preclassique en Moyen Mongol. - Acta Orientalia Hung., t. XVII, F. 3, p 239-292.

33. Pathak S. K. The Indian Nitisastras in Tibet. Delhi, *1974*.

34. Shes rab Dong-bu (Tree of Wisdom) or Prajna Danda. Tibetan text and English translated by W. L. Campbell. Calcutta, 1919.

35. Stein R. A. La civilisation tibetaine, Paris, 1962.

36. Sternbach L. Hitopadesa and its sources, American Oriental Society. New Haven, *1960*

37. Sternbach L. Subhasita, Gnomic und Didactic Literature. Wiesbaden, *1974*.

38. Wylie T. A. Standrad System of Tibetan Transcript on Harvard Journal of Asiatic Studies, *1959*, December, v. 22. p. 259-267.

पाद टिप्पणी

१. नीतिशास्त्र - नीति तथा आचरण संवन्धी शास्त्र (पृष्ठ १ को पाद टिप्पणी)

२. नागार्जुनको "सय उपदेशात्मक कविताहरू" प्राचीन उपदेश

"थोपा जसले मानिसलाइ तृप्त पार्दछ"

नीमा - वापको "कविता पवित्रता"

चोग - "रदको" सय कविता"

चाणक्यको "चाणक्यनीतिशास्त्र

मसुरक्षाको "नीतिशास्त्र"

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

उल्लिखित रचनाहरू नार्तान्स्क तथा पेकिंग प्रकाशनको दान्जुरका १८३ गून्थमा छन्, तथा एल १६१ वि १–२९० ए ५, एल १४० वि ४-१९१ वि २ मा छन् दैर्गेस्क प्रकाशनमा नीतिशास्त्र गून्थ १८४ को एल ९९ वि ४-१४३ ए ७ (२८ नं ४३२८-४३३५) मा छन् ।

तिब्वती वैज्ञानिक आफ्नो "बौद्धवादको इतिहास नामक पुस्तकमा नीतिशास्त्रको" तीन रचना मात्र उल्लेख गर्दछन्-ती हुन् नागर्जुनको "सय उपदेशात्मक कविताहरू"

"थोपा जसले मानिसलाइ तृप्त पार्दछ" त्यस्तै

निमा - वापको "कविताको पवित्रता" (३१, ४३, ४४, १५५)

(पादचिन्ह पृष्ठ २ को पादनोट)

३, इ. या मुमदिदतले "lugs-gngis" लाइ नीतिसम्वन्धी चालचलनका दुइ किसिम हो भन्दछन् ।

dzig-rten gyi-lugs	उच्चताहरूको चालचलन
chos-kyi-lugs-	आध्यात्मिक चालचलन १–७, ५६४

४. १३ औं श. को तिव्वती " सुभाषितामा" यस्तै प्रकारको चतुष्पदी पाइन्छ ।

५. मतलव "पन्चतन्त्र" को त्यो कथालाई लिइएको छ जसमा खराएले मन्दमति नामक सिंहलाइ मार्यो । जुन इनारमा आएको छायाँलाई आफ्नो प्रतिद्वन्दी संझेर इनारमा हाम फाल्यो ।
कविता यस्तो छः

जो बुद्धिमानी छ, त्यही वलवान छ
मूर्खले वल प्रयोग मात्रै गर्दछ
घमण्डी तथा रिसाहा सिंह
जंगलमा खरायोवाट मर्यो (११, ५७–६१)

"हितोपदेशमा" यो यस्तो किसिको छः

त्यसलाइ जसको दिमाग वलमा मात्र छ बुद्धिको अलावा वल कहिंवाट पनि लिन सकिन्न । घमण्डी सिंहलाइ सानो खरायोले मारिदियो ।

(पृष्ठ ६ को पादनोट)

६. प्राचपद्धि पी. ए. ग्रिन्स्सेरले यस कृतिलाइ गद्य हो भन्नुभएको छ र यसलाइ किनारा कथा भन्नु भएको छ (४, ३,) (पृष्ठ १० को पादनोट)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

७. यस्तो कथासार नं २१५ को जटकमा फेला परेको छ (१२, ४६-४७) पृष्ठ ११ को पादनोट

८. शाक्य पण्डितहरूकहाँ कछुवाको साथी हांसको हितोपदेश "पञ्चतन्त्र" सट्टामा काग भएको पाइन्छ । (पृष्ठ ११ को पादनोट)

९. यो कथासार "सिहको छालाको वनेको जटक" संग मिल्दोजुल्दो छ । (पृष्ठ १२ को पादनोट)

१०. "पञ्चतन्त्र" र "हितोपदेश" को फरक यही छ कि यिनीहरूमा सिंह र चितुवाको छाला भनिएको छ त "शुभाषिता" मा लियोपार्ड भनिएको छ किनकी तिब्बतीहरूलाइ चितुवा तथा सिंह भन्दा लियोपार्ड धेरै बुझिने खालको छ । (पृष्ठ १२ को पादनोट)

११. मतलव भारतवर्षमा प्रचलित शेर र हात्तीको वीचको तुलना किनकी हात्तिलाइ देखेपछि सिंह खुव डराउंछ । (पृष्ठ १२ को पादचिन्ह)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वि. सं. १८०० को श्री ५ राजेन्द्र विक्रमको लालमोहर

श्री गुरु ४. श्रीनाती युवराजाधिराज १
श्री कांछारानी २. श्री नाति वुहारीहरू ३

—सानी नानी कंसाकार

स्वस्ति श्री गिरीराजचक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविध विरूदावली विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज राजेन्द्रविक्रमसाह वहादुर सम्मेर जङ्गदेवानां सदा समरविजयिनाम् ॥

आगे हाम्रा दर्वारका मुषतियार भारदार कंपु पल्टनकंपनी गैह्र प्रति ९४ सालमा चंडाल काला पाडेहरूले अनेक तरहका जादूटुना जाल साल फरेव गरि[1] चुगलि हालि श्री जनरल कम्यांडर इनचीफ भीमसेन थापालाई गिराई आपनु सर्फराज[2] गरि अनराह[3] अनरीत[4] मा लगाइ धेरै कुराको अनराह अनरीत हुन जांदा तिमीहरू सर्वै भर्भारादारहरूले यस्तो अनरीत अनराह गरि वक्सनु भयो भन्या. हामी काजकाम कसोगरि गरौ भनि हामीहरू सवैका हजूरमा पगरि राषि रोइकराई विंति गर्दा तिमीहरूलाई थिति गरिवक्स्यौं ।

अवउप्रांत म वाट र ······१····· हाम्रा ······२····· अरू ··३ वाट पनि मुषटियार भर्भारादार भित्रका धाई द्वाऱ्या भान्स्या सुसाऱ्याद् हलुवा कंपु पल्टन कंपनी गैह्र दुनियादार प्रजाप्राणिपर्य्यंत कसैलाई वेराहमा[5] वेइज्जत वेहुर्मत[6] केहिगरि वक्सन्याछौन वेराह वेरीतमा कसैलाई सास्तिसासना गर्नाको हुकुम वक्स्यौ भन्या पनि कसैले नमानु कसूर माफीक सवैको चित्त बुझन्यागरि सजाय गरि वक्सौला. हाम्रा गात गादि दुंगाको[7] वन्या सप्रन्या कुरा हाम्रा र ······१······ हाम्रा ·· · २ ····· का हजुरमा किन विंति गऱ्यौ भनि हामिहरूवाट दगा गरिवक्सन्याछौन दगा लि तिमिहरूलाई नाण्ना विगार्नामा पर्‍यौं भन्या तिमीहरूका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आत्माको पाप लाग्ला कदाचित यो वक्स्याको र अघिका थितिमा हामीहरूबाट अर्को तरहगरि वेराह वेरीत गरि वक्सन लाग्यौं भन्यापनि हाम्रा गाथको संभार राखि हाम्रा षिजमत[8] टहल पुन्याई तिमीहरू भर्भारादार सवैंजनाले मुषतियार संग सल्लाह कौसल गरि दुंगो अटल रहन्या गरि मुलुक थामिन्या प्रजाप्राणिको रक्षा हुन्या जस्ता पाठले हुन्छ सो काम गर्नु अरू तिमीहरूले पनि आपुसमा मिलजुल गरि हाम्रा गात गादि ढुंगाको वढिया हुन्या काम कुरा गर्नु आपुस्मा फुटि वेनाहक चुकलिपारि गातगादि ढुंगा विगार्नामा जो पसला तस्लाई कसूर सावित भयापछि जो सजाय गर्नु पर्न्या हो सो सजाय गरिवक्सौंला तिमीहरू ......४ ..... प्रोहीत मुषतियार भारादार छोटा वडा कसैंले आपना नाता गोताका माया मोलाहिजा पछि लांगी हाम्रो वन्या सप्रन्या नहेरी हाम्रो गाथगादि ढुंगाको विगार्न्या काममा जो लाग्ला तसलाई मुषतियारका सल्लाहले भारादारी कौसलमा तजवीज गराई विराम सावित भयो भन्या जात अनुसारको सजाय गरि भारादारी वेवस्तादेखि षारीज गर्नु भनि अभयको लालमोहर गरिवक्स्यौं। आपना षातिरज्मा[9] संग हाम्रा गाथगादिको संभार राखि ढुंगो थामिन्या र प्रजाप्राणिको रक्षा हुन्या काम गर। इतिसम्वत् १९०० साल मिति कार्तिक शुदि १४ रोज २ शुभम् ... ...

---

१. धोखा

२. अरूलाई हटाएर आफू ठूलो हुने

३. कुबाटो

४. नियम विपरित

५. गलत वाटो

६. कसैंको इज्जतको वास्ता नराखी

७. देश

८. सेवा

९. ढुक्क भई

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

व्याख्या

भीमसेन थापाको पतनपछि देशमा जुन अन्योलको वातावरण सिर्जना भैरहेकोथियो। त्यसलाई हटाउन कोहि समर्थ भएन। सत्तालोलुपहरूको भित्री षड्यन्त्रले एकपछि अर्को मुख्तियारी पदमा आसीन हुंदै गए। यसै वीच श्री ५ राजेन्द्रवाट सवै अधिकार कान्छा रानी राज्यलक्ष्मीदेवीलाई सुम्पिवक्स्यो। त्यस वेला फत्यजङ्ग चौतरिया मुख्तियार भई काम गरिरहेका थिए। सवै अधिकार पाई सकेपछि कान्छा महारानीले भारतमा गई निर्वासित जीवन विताइरहेका माथवर्सिंहथापालाई नेपाल वोलाहट भयो। नेपाल फर्के पछि माथवर्सिहथापाले थापापरिवारमाथी लगाइएको पुरानो अभियोगको पुन जाँच गराउने माग गरे। जस अनुसार भारदारहरूको एक विशेष समितिवाट यस विषयमा छानविन शुरू भयो। थापाहरूमाथी आरोपित सवै अभियोग आधारहीन र झूठा सावित भए। यस पत्रमा उल्लेख गरेको तिथि अनुसार यो लालमोहर पनि यस सन्दर्भमा त्यसवेला माथवर्सिंहथापा प्रधान मन्त्री वन्नु भन्दा केहि दिन अगाडि निकालिएको देखिन्छ। यस लालमोहरवाट एउटा कुरा के स्पष्ट हुन आउँछ भने, त्यसवेला पनि भारदारहरू निर्भिक भई आफू र जनतालाई अकारण, अनियमपूर्वक परेको दुःख र अन्याय राजामा विन्ति चढाई सचेत गराउँदा रहेछन् र राजाले पनि त्यस कुरालाई महसूस गरिवक्सी आइन्दा त्यस्तो काम नहुने विश्वास जनतालाई दिलाइवक्सदो रहेछ। समस्त निजामति कर्मचारी, सैनिक र दुनियादार प्रजाप्राणी कसैलाई अकारण उनीहरूको इज्जतको परवाह नगरी केहि गरी वक्सने छैनौं र गुरू, पुरोहित, मुख्तियार, भारदार छोटा वडा सवैले आपना नातागोताका मुलाहिजामा लागी देश नरेशको वन्ने सप्रने काम नगरी विगार्ने काम गऱ्यो भने त्यसलाई मुख्तियारको सल्लाहले भारदारी कौशलमा तजविज गराई विराम सावित भए, जात अनुसारको सजाय गर्ने भन्ने लालमोहर यस्मा गरिवक्सेको छ। साथै सवै भारदारले पनि आपसमा मिलजुल गरी मुलुक थामिने, प्रजाप्राणीको रक्षा हुने काम गर्नू भन्ने थिति वक्सेको छ। यस वाहेक केवल पाँडेहरूको जालझेल र चुगलीमा परी नेपालका एक सपुत, सच्चा देशभक्त, स्वतन्त्रताको रक्षक मुख्तियार जनरल भीमसेनथापाको जुन दुःखद अन्त भएको छ, त्यस सत्यलाई स्पष्ट पार्ने एक प्रामाणिक तथ्यको रूपमा पनि यस लालमोहरको महत्व रहेको छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

चन्द्रसहस्रदर्शनोद्यापनपद्धतिः

जगन्नाथ शर्मोपाध्याय त्रिपाठी

परिचय

कुनै पनि मानिस ८४ वर्षमा प्रवेश भएपछि सहस्र चन्द्रमा अर्थात १००० चन्द्रमाको दर्शन हुन्छ र सहस्र चन्द्र दर्शन भएपछि चन्द्रसहस्रदर्शनोद्यापन गर्नुपर्छ भन्ने धर्मशास्त्र तथा पुराणादिमा उल्लेख छ । जुन सहस्रचन्द्रदर्शनोद्यापनको फलबाट मनुष्यजन्ममा ज्ञान वा अज्ञानबाट भएको महापातक र उपपातकहरूको शान्ति हुन्छ भन्ने कथन छ । सो चन्द्रसहस्रोद्यापनपद्धति पं. जगन्नाथ शर्मोपाध्याय त्रिपाठीले स्कन्दपुराणको वैष्णव खण्डको अयोध्यामहात्म्य प्रकरणबाट उद्धृत गरी वनाउनु भएको हो । सो पुस्तक यस राष्ट्रिय अभिलेखालयको नं. छैठौल ११७९ दर्ता भएको छ । त्यस पुस्तकमा दिइएको पद्धतिमा सोमसूक्तका मन्त्रहरू र पूजाविधान शय्यादान आदिको केही भाग समेत समावेश छ । यो पुस्तक अद्यापि प्रकाशित भएको थाहा छैन । त्यसैले यो पुस्तक यहाँ प्रकाशमा ल्याइएको छ । उक्त पद्धतिवाट ८४ वर्ष पुगेका कर्मकाण्डप्रेमी महानुभावहरूका निमित्त अति उपयोगी हुने छ भन्ने लागेको छ । सहस्र चन्द्रदर्शन वारे केही मानिसहरू ७७ वर्ष नाघेपछि ८१ वर्षमा प्रवेश हुंदा १००० चन्द्रको दर्शन हुन्छ भन्दछन् । तर यस पद्धतिमा ८४ वर्ष पुगे पछि १००० चन्द्रको दर्शन हुन्छ भन्ने लेखेको छ । सो पद्धतिमा अधिमासको गणना नगरी मोटामोटी वर्षको १२ महीनाको १२ चन्द्रको हिसावले ८४ वर्षमा १००० चन्द्र दर्शन हुने भन्ने वुझिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

मूल—

शुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां कृतकेशश्मश्रुनखकृन्तनो गणेश–मातृकादि–पूजन-पूर्वकं पूर्वाङ्ग–कर्म कृत्वा वृद्धिश्राद्धं च विधाय हविष्याशी त्यक्तखट्वादिशयनो ब्रह्मचारी सत्यवाङ् मौनी वा हरिं स्मरन् दिनं यापयेत्। पौर्णमास्यां दिने प्रातरुत्थाय स्नात्वा कृतनित्यक्रियो यात्राविधानेन गत्वा गृहाङ्गणे तीर्थे वा विशालायां भूमौ यज्ञकुण्डादिकं विधाय पूर्वाभिमुख आचमनान्तः कृतधौतवस्त्रपरिधानो नूतनं मन्त्रितं यज्ञोपवीतं च परिधाय भूतशुद्ध्यादिकं विधाय कर्मपात्रं कृत्वा सङ्कल्पं कुर्यात्।

ॐ तत्सत् ३ विष्णुः ३ श्री मद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य सकलजगत्सृष्टिकारिणो ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे पद्मकल्पान्तर्गते श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे प्रह्लादाधिपत्ये मनौ सप्तमे सत्यत्रेता-द्वापरान्ते कलियुगस्य प्रथमचरणे जम्बूद्वीपे भारतवर्षे भरतखण्डे आर्यावर्तान्तर्गत-हिमवत्पर्वतैकदेशे गङ्गादेव्या..............कोणे, श्रीमद्विष्णुप्रजापतिक्षेत्रे............ पूर्वभागे, हिमालयाद् दक्षिणभागे, हिन्दमहासागरादुत्तरे भागे, मणिपुरादिपश्चिम-भागे.........कौशिका (गण्डकी, कर्णाली)–निकटे.........शरणे.........ग्रामे (नगरे), षष्टिसंवत्सराणां मध्ये.........नाम संवत्सरे, श्रीसूर्य.........अयनगते.........ऋतौ, सौरेण, चान्द्रेण (द्वाभ्यां वा) मासोत्तमे...........मासे...........पक्षे.........राशिगते श्रीसूर्ये .....राशिगते चन्द्रमसि...........राशिगते भौमे,...........राशिगते बुधे, ...राशिगते गुरौ,.........राशिगते शुक्रे,.........राशिगते शनौ,.........राशि-गते राहौ,...........राशिगते केतौ एवं ग्रहविगुणविशेषेण विशिष्टायां........... वासरान्वितायां पौर्णमास्यां पुण्यतिथौ ....गोत्रस्य ....प्रवरान्वितस्य.........

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

शाखान्तर्गत..........वेदाध्यायिनश्चतुरशीतिवर्षे वयसि वर्तमानस्य दृष्टपूर्णचन्द्र-सहस्रस्य.........शर्मणो (वर्मणो गुप्तस्य वा) मम श्रीचन्द्रहरेः प्रसादात् पुत्रपौत्रादीनामायुरारोग्यसम्पत्त्यर्थं स्वस्य च कृत्या-कृत्य भोज्याभोज्य-गम्यागम्य-पेयापेय-वाच्यावाच्य - कर्माननुसन्धानवशात् उत्पन्नानां ज्ञाताज्ञात - शुष्कार्द्रादिपापानां क्षयपूर्वकं चन्द्रमार्गेण श्रीहरिपदप्राप्त्यर्थं श्रीगणेशादिपूजनपूर्वकं चन्द्रसहस्रपूजनं तदङ्गत्वेन हवनं ब्राह्मणदम्पत्योः पूजनं चाहं करिष्ये। इति सङ्कल्प्य दीपं प्रज्वाल्य स्वस्तिवाचनं कृत्वा कुण्डे वन्हिं संस्थाप्य चतुष्पञ्चषोडशो वा ब्राह्मणां वृत्वा पुण्याहवाचनं च कृत्वा दीप-गणेश-कलश-ग्रहमातृकादीनां पूजां कृत्वा चन्द्रसहस्रपूजनं कुर्यात्।

शुभधान्योद्भूतैरक्षुण्णैस्तण्डुलैः सहस्रसंख्यकाश्चन्द्रमण्डलनिभावेद्य आस्तीर्णस्य श्वेतवस्त्रोपरि कार्याः। तासु च प्रत्येकं रौप्यमयान् कलशान् संस्थाप्य तेषां मुखेषु रौप्यमयीः स्थालीश्च संस्थाप्य षोडशमासपरिमितेन रौप्येण प्रत्येकं निर्मिता चन्द्र विम्बनिभा षोडशकलायुताः प्रतिमाः स्थापयेत्।

तच्च यथा, मध्ये तण्डुलोपरि गोदुग्धपूरितं रौप्यकलशमेकं स्थापयेत्। तस्य मुखे च रौप्यस्थाल्यां चन्द्रप्रतिमां न्यसेत्। तस्य कलशस्य चतुष्कोणेषु चत्वारः कलशा स्थाप्याः। तेषु च पूर्ववत् चतस्रः स्थालीः संस्थाप्य तासु एकैकां प्रतिमां स्थापयेत्। सति सम्भवे एतेऽपि कलशा गोदुग्धेनैव पूरणीयास्तदसम्भवे च गङ्गोदकेन कूपप्रपातादिलब्ध - शुद्धोदकेन वा ते कलशा भरणीयाः। किञ्चिद् गोदुग्धं च तेषु निक्षेप्तव्यम्। ततो बहिः षोडशकलशान् संस्थाप्य तेषु च पूर्ववत् जलादिकं क्षिप्त्वा मुखेषु रौप्यस्थालीषु प्रतिमा विन्यसेत्। ततो बहिः पूर्णचन्द्राकाराः श्वेततण्डुलमया विस्तृताः ६७९ संख्यका वेदीर्निर्माय तासु च सति सम्भवे पूर्ववत् कलशप्रतिमादिकं स्थापयेत्। तदसंभवे च ६७९ मृत्कुम्भेषु पर्णपुटकेषु वा जलं निक्षिप्य तेषु च प्रतिमास्वरूपाणि रौप्यखण्डानि द्रव्याणि वा स्थापयेत्। असम्भवे तु पूर्वोक्ताः षोडशकलशादयोऽपि मृदादिका एवोपयोक्तव्याः। ततश्च मध्यकलशे चन्द्रहरे प्रतिमायां प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्।

आदौ विनियोगः। तद्यथा। अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः ऋग्यजुः सामानि छन्दांसि जगत्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता आं वीजम्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ह्रीं शक्तिः क्रोंकीलकम् प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । ततः प्राणप्रतिष्ठा । दक्षिणहस्ताङ्गुलीभिः प्रतिमां स्पृष्ट्वा इमानि मन्त्राणि पठेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वसंज्ञायै नमः ॥ ॐ मनोजूतिर्जुषतमाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञ ६. समिमन्दधातु । विश्वेदेवास इह मादयन्तामो ३ँ प्रतिष्ठ । ॐ आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं हं सः–सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं हं सः— जीव इह स्थित इति । तत एकादशेन्द्रियन्यासं च प्रतिमायामेव कुर्यादनेन मन्त्रेण ॐ आं ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं षं सं हं सः— सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुः श्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ततः कलान्यासः । अनेन मन्त्रेण । ॐ भूर्भुवः स्व यमुनातीरोद्भव आत्रेयगोत्र शुक्लवर्ण सम्पूर्णषोडशकल सोम इहागच्छ इत्यावाह्य दक्षिणहस्ताङ्गुलीभिरेव प्रतिमां सर्वतः स्पृशन् इदं मन्त्रं च पठेत् । ॐ इमं देवा असपत्न ६. सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठयाय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाना ६. राजा ॥ इति ।

ततः स्वशरीरशुद्धये प्रणवं च पञ्चदशवारं जपेत् ।

ततःषोडशोपचारेण चन्द्रहरेः पूजां कुर्यात् । सोमसूक्तेन प्रत्यृचं पुराणमन्त्रैश्च प्रतिमन्त्रम् आसन–पाद्यार्घ्याचमनादिना । ततो धूप – दीप – नैवेद्य–यज्ञोपवीत–ताम्बूल–पूगीफले–वस्त्र–द्रव्य–माल्यादिभिश्चन्द्रहरेः पूजां विधाय शङ्खघण्टादि-वादनं कृत्वा षोडशनामभिःपुनस्तस्य पूजां कुर्यात् ।

तत्प्रकारो यथा । भो चन्द्रहरे ! इहागच्छ,

इह तिष्ठ, यावत् पूजां करोमि तावत्वम् अस्यां प्रतिमायां (अत्र वा) सुस्थिरो भव, सुप्रसन्नो भव । ततः सोमसूक्तस्य विनियोगः । त्वं सोम

कलशस्थालीप्रतिमाः शक्तौ तु सहस्रसंख्यका एव रौप्यमयीः कार्याः तदशक्तौ तदर्धं तदप्यशक्तौ षोडशस्तदप्यशक्तौ पञ्च तदप्यशक्तौ एका प्रतिमा एका स्थाली एक कलशश्च रौप्यमयः कार्यः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इत्यादिसोमसूक्तस्य त्रयोविंशत्यृचां गौतमर्षिर्गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुप्छन्दांसि सोमो देवता जपे विनियोगः। इति विनियोगं कृत्वा।

आसनम्--

त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा
त्वं रजिष्ठमनु नेषि पन्थाम्।
तव प्रणीती पितरो न इन्द्रो
देवेषु रत्नमभजन्त धीराः॥
चन्द्रदेव! नमस्तुभ्यं जगतां शान्तिदायक।
आसनं वै मया दत्तं गृहाण रोहिणीप्रिय॥
आसनं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः।

अथ पाद्यम्--

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भू-
स्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः।
त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा
द्युम्नेभिर्द्युम्न्यभवो नृचक्षाः॥
शशाङ्क! रेवतीनाथ! प्राणिनां तापहारक।
पाद्यं गृहाण मद्दत्तं सर्वपापहरो भव॥
पाद्यं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः।

अथार्घ्यम्--

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि
बृहद्गभीरं तव सोम धाम।
शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो
दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम।
दधिगन्धजलैर्युक्तमिदमर्घ्यं पुरः स्थितम्।
शशिन्! आदेहि भोगार्थं मम शान्तिप्रदो भव॥
अर्घ्यं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अथाचमनीयम्—

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां
या पर्वतेष्वषधीष्वप्सु ।
तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेड-
नाजन्त्सोम प्रति हव्या गृभाय ॥
हिमाद्रिदुहितुः शुद्धं शीतलं वारि मङ्गलम् ।
दत्तमाचमनार्थं वै सोमेदं प्रतिगृह्यताम् ॥
आचमनीयं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ गन्धम्—

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहा ।
त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥
मलयाचलसम्भूतं सुगन्धं चन्दनं शुभम् ।
इन्द्रो ! दत्तं मया तुभ्यं गृहीत्वा कीर्तिदो भव ॥
गन्धं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथाक्षतान्—

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे ।
प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥
अक्षतानक्षतो भूत्वाऽऽदेहि कुमुदबान्धव ।
अक्षतं मे यशः कुर्याः सन्ततीश्च सदाव मे ॥
अक्षतान् समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ पुष्पाणि—

त्वं सोम महे भगं त्वं यून ऋतायते ।
दक्षं दधासि जीवसे ॥
सुगन्धीनि सुपुष्पाणि विधो ! कालोद्भवानी च ।
आयच्छ गन्धवत्तेषां मम कीर्तिं प्रवर्धय ॥
पुष्पाणि मालाश्च समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

अथ धूपम्—

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः ।
न रिष्येत्वावतः सखा ॥
धूपोऽयं कुङ्कुमैर्युक्तो गुग्गुलो वृक्षसम्भवः ।
सुधांशो ! गृह्यतामेष मया दत्तः सुसौरभः ॥
धूपं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ दीपम्—

सोम यास्ते मयोभूव ऊतयः सन्ति दाशुषे ।
ताभिर्नोऽविता भव ॥
दीपोऽयं गोघृताक्तश्च तिमिरान्तकरः परः ।
शुभ्रांशो ! स्वीकुरुष्व त्वं ममाज्ञानहरो भव ॥
दीपं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ नैवेद्यम्—

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि ।
सोम त्वं नो वृधे भव ॥
मोदकं सस्कुलीं पूपं संयावं कर्णसस्कुलीम् ।
पायसं च गृहाण त्वमोषधीश ! नमो नमः ॥
नैवेद्यं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ पुनराचमनीयम्—

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः ।
सुमृडीको न आ विश ॥
निशापते ! नमस्तुभ्यं सुस्वादु शीतलं जलम् ।
पुनराचमनार्थं वै दत्तं ते प्रतिगृह्यताम् ॥
पुनराचमनीयं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ वस्त्रम्—

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सुमित्रः सोम नो भव ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्यं शुक्लवर्णाब्ज ! शोभन !
शुक्लवस्त्रं मया दत्तं परिधेहि शुभप्रद ! ॥
वस्त्रं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ यज्ञोपवीतम्—

सोम रारन्धिनो हृदि गावो न यवसेष्वा ।
मर्य एव स्व ओक्ये ॥
जैवात्रिक ! निशानाथ ! शम्भुचूडास्थितः शुभः ।
यज्ञोपवीतं देवेश ? मया दत्तं गृहाण भोः ॥
यज्ञोपवीतं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ द्रव्यम्—

यः सोम सख्ये तव रारणद्देव मर्त्यः ।
तं दक्षः सचते कविः ॥
येन तुष्यन्ति राजानो भिक्षुका धनिनोऽपि वा ।
देवाश्च तत्प्रयच्छामि द्रव्यं चन्द्राय ते नमः ॥
द्रव्यं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ ताम्बूलम्—

उरुष्या णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः ।
सखा सुशेव एधि नः ॥
खादिरादिसमायुक्तं तेजोत्साहप्रदायकम् ।
ताम्बूलं प्रददे तुभ्यं कलानां निधये नमः ॥
ताम्बूलं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः ।

अथ पूगीफलम्—

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् ।
भवा वाजस्य संगथे ॥
मुखशुद्धिकरं देव ! पूगीफलमिदं तव ।
दीयते श्रद्धया भिष्टं द्विजराज ! नमोऽस्तु ते ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पूगीफलं समर्पयामि चन्द्रहरये नमः।

एवं षोडशोपचारैश्चन्द्रहरेः पूजां विधाय पुनः षोडशनामभिश्चन्द्रपूजां कुर्यात्। तद्यथा—

ॐ हिमांशवे नमः। ॐ सोमाय नमः। ॐ चन्द्राय नमः। ॐ विधवे नमः। ॐ कुमुदबन्धवे नमः। ॐ सुधांशवे नम :। ॐ ओषधीशाय नमः। ॐ अब्जाय नमः। ॐ मृगाङ्काय नमः। ॐ कलानिधये नमः। ॐ नक्षत्रनाथाय नमः। ॐ शर्वरीपतये नमः। ॐ जैवातृकाय नमः। ॐ द्विजराजाय नमः। ॐ रोहिणीवल्लभाय नमः। ॐ इन्दवे नमः।

एवं नामभिः सम्पूज्य पुष्पादिकं गृहीत्वा सोमसूक्तेन एभिः पौराणमन्त्रैश्च स्तुतिं कुर्यात्—

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरंशुभिः।
भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे॥
सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः
सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः।
आप्यायमानो अमृताय सोम
दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व॥
या ते धामानि हविषा यजन्ति
ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम्।
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽ
वीरहा प्र चरा सोम दुर्यान्॥
सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं
सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं
पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै॥
अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं
स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपाम्।
भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं
जयन्तं त्वामनु मदेमसोम॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वा-
स्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।
त्वमा ततंथोर्वन्तरिक्षं त्वं
ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥
देवेन नो मनसा देव सोम
रायो भगं सहसावन्नभि युध्य ।
मा त्वा तनदीशिषे विर्यस्योभयेभ्यः
प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ इति ।

हिमांशवे नमश्चैव सोमचन्द्राय वै नमः ।
चन्द्राय विधवे नित्यं नमः कुमुद- बन्धवे ॥
सुधांशवे च सोमाय ओषधीषाय वै नमः ।
नमोऽब्जाय मृगाङ्काय कलानां निधये नमः ॥
नमो नक्षत्रनाथाय शर्वरीपतये नमः ।
जैवातृकाय सततं द्विजराजाय वै नमः ॥

इति च पठित्वा स्वाञ्जलौ गृहीतं पुष्पादिकं चन्द्रहरये समर्पयेत् ।
ततश्च पुष्प-फल-चन्दनसहितं शङ्खतोयं गृहीत्वा-

नमस्ते मासमासान्ते जायमानः पुनः पुनः ।
गृहाणार्घ्यं शशाङ्क त्वं रोहिण्या सहितो मम ॥

इति शङ्खतोयं चन्द्रहरये समर्पयेत् ।

तदनन्तरं चतुष्कोणेषु स्थापितेषु चतुर्ष्वपि कलशेषु तथैव पूजयेत् । पूर्वोक्तेनैव विधिना षोडशस्वपि कलशेषु षोडशोपचारेण चन्द्रस्य पूजां कृत्वा अवशिष्टेष्वपि कलशेषु पर्णपुटकेषु मृत्कुम्भेषु वा तन्त्रेण चन्द्रस्य पूजां कुर्यात् । सोममन्त्रेण सहस्रसङ्ख्यका वा आहुतीर्जुहुयात् । सोमसूक्तं सोमोत्पत्तिं च पाठयेत् । मिष्टान्नपक्वान्नादिभिर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं च प्रसादीभूतं पवित्रमन्नं संभुज्य चन्द्रोत्पत्तिकथां च शृण्वानो नियमेनैव दिनं नीत्वा रात्रौ च अधः सुप्त्वा अपरस्मिन् दिने भगवतो नारायणस्य पूजां कुर्यात् ।

ततः खट्वादिकमानीय तस्योपरि शय्यामास्तीर्य तस्य समीपे वर्षभोग्य-परिमितं यथाशक्ति वाऽन्नं द्विदल-व्यञ्जन-घृत-लवणादीनि भोग्य भोज्य-वस्तूनि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पाकस्थाल्यादीनि भाण्डानि सप्तधान्यादीनि च संस्थाप्य विष्णुलक्ष्मीप्रतिमां च शय्योपरि स्थापयित्वा-

"विष्णोरराट" मित्यादिभिः "श्रीश्च ते" इत्यादिभिर्मन्त्रैर्विष्णुलक्ष्म्यौ च सम्पूज्य ब्राह्मणदम्पती च पूजयेत्। तौ च वस्त्राभूषणादिभिःस म्भूष्य शय्यासङ्कल्पं कुर्यात्। तद्यथा—

दाता पुण्यकाले सूपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मु खउपविश्य दीपं प्रज्वाल्याचम्य हंसतूल्यादिसमायुक्तां शय्यां पूर्वापरायतामास्तीर्य शिरः प्रदेशे निद्राकलशाख्यं घृतपूर्णं ताम्रकलशं निधाय पादप्रदेशे ज्वलन्तं चतुर्वर्तियुतं दीपं संस्थाप्य अधः प्रदेशे कर्पूरादिवासितं जलकलशं संस्थाप्य अन्यानि चोपकरणानि पार्श्वयोः संस्थाप्य शय्योपरि अग्न्युत्तारितां पञ्चामृतस्नापितां पञ्चगुञ्जाऽन्यूनसुवर्णनिर्मितां लक्ष्मीनारायण-प्रतिमां संस्थाप्य यथोक्तलक्षणं ब्राह्मणमुदङ्मुखमुपवेश्य गणेशादीन् गुर्वादींश्च प्रणम्य पुष्पाञ्जलिं च तेभ्यः अर्घस्थापनादिभूतोत्सादनान्तं कृत्वा कुशादिकमादाय देशकालौ सङ्कीर्त्य दानकल्पोक्तफलकामः सकलपापक्षय-पूर्वकविष्णुप्रीतिकामो वा शय्यादानमहं करिष्ये। इति प्रतिज्ञां कृत्वा शय्यादानप्रतिग्रहार्थं ब्राह्मणस्य पूजनपूर्वकं वरणं कृत्वा लक्ष्मीनारायण-प्रतिमाम् "एतन्ते" इति प्रतिष्ठाप्य पुरुषसूक्तादिना षोडशोपचारैः सम्पूज्य शय्यां च नाममन्त्रेण सम्पूज्य "ॐ नमः रमाण्यै देव्यै" इति चतुर्दिशं तां प्रदक्षिणी-कुर्वन् प्रणम्य हस्ते कुशादिकमादाय देशकालौ सङ्कीर्त्य अहं ममात्मनः स्त्रीसहस्रावृतदशवर्षसहस्रस्वर्गलोकवास - सर्वसुखप्राप्तिपूर्वक-इन्द्रलोकवास-अप्सरोगणसेव्यमान - विमानारोहणपूर्वक--आभूतसम्प्लवकालावधि - स्वर्गवासकामः सकलपापक्षयपूर्वक - परमेश्वरप्रीतिकामो वा इमां सालदारुमयीं हंसतूलीगण्डोपधान-प्रच्छादन-पटादिवस्त्र-घृतकुम्भ-जलकलश-ताम्बूल-कुङ्कुम-अगरु-कर्पूरचन्दन दीपिका -पादुकोपानत्-छत्र-चामरासन-नानाविधभाजन-सप्तधान्य-सुवर्ण-रजत-भूषण-विविधभक्ष्य-भोज्यादर्श-कङ्कण-यथासम्भव-पट्ट-कौशेय-क्षौमौर्णकार्पास-वस्त्र- वाहनायुध-हैम-लक्ष्मीनारायण-प्रतिमायुतां शय्यां प्रजापतिदैवतां यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इत्युक्त्वा अञ्जलिं बद्ध्वा—

यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

यस्माद्‌शून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

इति पठेत् ।

ततः गोदानं कृत्वा निराजनप्रदक्षिणादिकं च कृत्वा पूर्णपात्र–भूयस्यादिदक्षिणाः सति सम्भवे अन्यान् षोडशकलशान् वस्त्राभूषण–दक्षिणादींश्च ब्राह्मणेभ्यो दत्वा तदसम्भवे सवस्त्रा-भूषणदक्षिणान् पूर्वपूजितानेव षोडश एकत्रिंशतिसंख्यकान् कलशान् ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मिष्टपक्वान्नादिभिर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं च प्रसादीभूतं पवित्रमन्नं संभुज्य नियमं च विसर्जयेत् । अत्र केचित् कुमारिकाणां पूजां च कुर्वन्ति ।

इति स्कन्दपुराणसारिणी चन्द्रसहस्रपूजापद्धतिः समाप्ता ।

चन्द्रसहस्रदर्शनविधिश्च श्रीस्कन्दमहापुराणे द्वितीये वैष्णवखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये व्यासागस्त्यसंवादे यथा–

श्रीव्यास उवाच ।

भगवन् ब्रूहि तत्वेन तस्य चन्द्रहरेः शुभाम् ।
उत्पत्तिञ्च तथा चन्द्रव्रतस्योद्यापने विधिम् ॥ ४४ ॥

अगस्त्य उवाच ।

अयोध्यानिलयं विष्णुं नत्वा शीतांशुरुत्सुकः ।
आगच्छ तीर्थमाहात्म्यं साक्षात्कर्तुं सुधानिधिः ॥
अत्रागत्य च चन्द्रोऽथ तीर्थयात्रां चकार सः ॥ ४५ ॥
क्रमेण विधिपूर्वं च नानाश्चर्यसमन्वितः ।
समाराध्य ततो विष्णुं तपसा दुश्चरेण वै ॥ ४६ ॥
तत्प्रसादं समासाद्य स्वाभिधानपुरस्सरम् ।
हरिं संस्थापयामास तेन चन्द्रहरिः स्मृतः ॥ ४७ ॥
वासुदेवप्रसादेन तत् स्थानं जातमद्भुतम् ।
तद्धि गुह्यतमं स्थानं वासुदेवस्य सुव्रत ॥ ४८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सर्वेषामेव भूतानां भर्तुर्मोक्षस्य सर्वदा ।
अस्मिन् सिद्धाः सदा विप्र ! गोविन्दव्रतमास्थिताः ॥ ४९ ॥
नानालिङ्गधरा नित्यं विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः ।
अभ्यस्यन्ति परं योगं मुक्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ५० ॥
यथा धर्ममवाप्नोति अन्यत्र न तथा क्वचित् ।
दानं व्रतं तथा होमः सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥ ५१ ॥
सर्वकामफलप्राप्तिर्जायते प्राणिनां सदा ।
तस्मादत्र विधातव्यं प्राणिभिर्यत्नतः क्रमात् ॥
दानादिकं विप्रपूजा दम्पत्योश्च विशेषतः ॥ ५२ ॥
सर्वयज्ञाधिकफलं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
सर्वदेवावलोकस्य यत्पुण्यं जायते नृणाम् ॥ ५३ ॥
तत् सर्वं जायते पुण्यं प्राणिनामस्य दर्शनात् ।
तस्मादेतन्महाक्षेत्रं पुराणादिषु गीयते ॥ ५४ ॥
उद्यापनविधिश्चात्र नृभिर्द्विजपुरस्सरम् ।
अग्रे चन्द्रहरेश्चन्द्रसहस्रव्रतसंज्ञकः ॥ ५५ ।
गते वर्षद्वये सार्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥ ५६ ॥
त्र्यधिके वा अशीत्यब्दे चतुर्मासयुते ततः ।
भवेच्चन्द्रसहस्रं तु तावज्जीवति यो नरः ॥
उद्यापनं प्रकर्तव्यं तेन यात्रा प्रयत्नतः ॥ ५७ ॥
यत्पुण्यं परमं प्रोक्तं सततं यज्ञयाजिनाम् ।
सत्यवादिषु यत् पुण्यं यत् पुण्यं हेमदायिनि ।
तत् पुण्यं लभवे विप्र ! सहस्राब्दस्य जीविभिः ॥ ५८ ॥
सर्वसौख्यप्रदं तादृक् पुण्यव्रतमिहोच्यते ॥ ५९ ॥
चतुर्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्तधावनपूर्वकम् ।
चरितब्रह्मचर्यश्च जितवाक्कायमानसः ।
पौर्णमास्यां तथा कृत्वा चन्द्रपूजां च कारयेत् ॥ ६० ॥
पूर्वं च मातरः पूज्या गौर्यादिकक्रमेण च ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ऋत्विजः पूजयेद् भक्त्या वृद्धिश्राद्धपुरस्सरम् ॥६१॥
प्रयतैः प्रतिमा कार्या चन्द्रमण्डलसन्निभा ।
सहस्रसंख्या ह्यथवा तदर्धं वा तदर्धकम् ॥
निजवित्तानुमानेन तदर्धेन तदर्धिकम् ॥ ६२ ॥
ततः श्रद्धानुमानाद्वा कार्या वित्तानुमानतः ।
अथवा षोडश शुभा विधातव्याः प्रयत्नतः ॥ ६३ ॥
चन्द्रपूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः ।
मासैः षोडशभिः कार्या प्रत्येकं प्रतिमा शुभा ॥ ६४ ॥
सोममन्त्रेण होमस्तु कार्यो वित्तानुमानतः ।
प्रतिमास्थापनं कुर्यात् सोममन्त्रमुदीरयेत् ॥ ६५ ॥
सोमोत्पत्तिं सोमसूक्तं पाठयेच्च प्रयत्नतः ।
चन्द्रपूजां ततः कुर्यादागमोक्तविधानतः ॥ ६६ ॥
चन्द्रन्यासं कलान्यासं कारयेन्मण्डले जलम् ।
एकादशेन्द्रियन्यासं तथैव विधिपूर्वकम् ॥ ६७ ॥
चन्द्रबिम्बनिभं कार्यं मण्डलं शुभतण्डुलैः ।
मध्ये च कलशः स्थाप्यो गव्येन पयसाप्लुतः ॥ ६८ ॥
चतुरस्रेषु सम्पूर्णान् कलशान् स्थापयेद् बहिः ।
मण्डले चन्द्रपूजा च कर्तव्या नामभिः क्रमात् ॥ ६९ ॥
हिमांशवे नमश्चैव सोमचन्द्राय वै नमः ।
चन्द्राय विधवे नित्यं नमः कुमुदबन्धवे ॥ ७० ॥
सुधांशवे च सोमाय ओषधीशाय वै नमः ।
नमोऽब्जाय मृगाङ्काय कलानां निधये नमः ॥ ७१ ॥
नमो नक्षत्रनाथाय शर्वरीपतये नमः ।
जैवातृकाय सततं द्विजराजाय वै नमः ॥ ७२ ॥
एवं षोडशभिश्चन्द्रः स्तोतव्यो नामभिः क्रमात् ॥ ७३ ॥
ततो वै प्रयतो दद्याद्-विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
शङ्खतोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ॥ ७४ ॥
नमस्ते मासमासान्ते जायमानः पुनः पुनः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

गृहाणार्घ्यं शशाङ्क ! त्वं रोहिण्या सहितो मम ॥ ७५ ॥
एवं सम्पूज्य विधिवच्छशिनं प्रणतो भवेत् ।
षोडशान्ये च कलशा दुग्धपूर्णाः सरत्नकाः ॥ ७६ ॥
सवस्त्राच्छादनाः शान्त्यै दातव्यास्ते द्विजन्मने ।
अभिषेकं ततः कुर्यात् पायसेन जलेन तु ॥ ७७ ॥
ऋत्विजां मनसस्तुष्टिः कार्या वित्तानुमानतः ।
ब्राह्मणं भोजयेत्तत्र सकुटुम्बं विशेषतः ॥ ७८ ॥
पूजनीयौ प्रयत्नेन वस्त्रैश्च द्विजदम्पती ।
कर्तव्यं च ततो भूरिदक्षिणादानमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
प्रतिमाश्च प्रदातव्या द्विजेभ्यो धेनुपूर्विकाः ।
सुवर्णं रजतं वस्त्रं तथान्नं च विशेषतः ।
दातव्यं चन्द्रसुप्रीत्यै हर्षादेवं द्विजन्मने ॥ ८० ॥
उपवासविधानेन दिनशेषं नयेत् सुधीः ।
अनन्तरे च दिवसे कुर्याद् भगवदर्चनम् ॥
बान्धवैः सह भुञ्जीत नियमं च विसर्जयेत् ॥ ८१ ॥
एवं च कुरुते चन्द्रसहस्रं व्रतमुत्तमम् ।
ब्रह्मघ्नोऽपि सुरापोऽपि स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
व्रतेनानेन शुद्धात्मा चन्द्रलोकं व्रजेन्नरः ॥ ८२ ॥
यादृशश्च भवेद्विप्र ! प्रियो नारायणस्य च ।
एवं करोति नियतं कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ८३ ॥"

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे अयोध्या-माहात्म्ये चन्द्रसहस्रव्रतोद्यापनविधिवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ऐतिहासिक कागजातहरूका उतार

(काठमाडौं उपत्यका भित्र व्यक्तिगत संकलनमा रहेका हस्तलिखित ग्रन्थ तथा ऐतिहासिक कागजातहरूको माइक्रोफिल्म गर्ने काम पनि नेपाल जर्मन हस्तलिखित ग्रन्थ संरक्षण परियोजना अन्तर्गत राष्ट्रिय अभिलेखालयले शुरु गरेको छ। यसरी माइक्रो-फिल्म गरिएका पुस्तकहरू 'ई' नम्बरमा राखीएका छन् । यहाँ यही 'ई' नम्बरमा रहेका केही ऐतिहासिक कागजातहरूको उतार दिइएको छ।)

सि. नं. २५८ ने. सं. ७५२ रिल नं. ई ३८१/३३

यस ताडपत्रमा आषाढ शुदि त्रयोदशीका दिन महाबुद्ध वंकुवहालको शाक्यवंश देवसिंहले भाई श्री लंगुजुलाई खेत दिएको कुरा उल्लेख छ।

१) सम्वत् ७५२ आषाढ शुद्धि १३ श्री वंकुवार माहवोर्द्ध गृह ।। साक्यवंश श्री देवसिंहसन स्वभ्रात्ते साक्यवंश श्री लुंगुजुयातं भास चोस्यं विल ङाया भाष थ्वंते जुरो ।। भाषा

२) खिरिपावरकर्ष न्हश ७ वाहालपा ख वुवो च्छपापतिन श्री श्री राजन सयेव श्री देवसिंजुया नाम पति चोस्यं प्रसन्न जुया न खिरिपावरया जुको प्यंवोश

३) च्छिवो लुंगुजुश शुधो जुरो वाहाल पाखजुको देवसिंहजुया शुधो जुरो, लिरिपा प्यंवोश च्छिवो सयेव देवसिंहजुसं जुरो, साछि श्री अमृत्तजुश दृष्ट ।। शुभं ।।

सि. नं. २ ने. सं ७६६ रिल नं. ई ३८१/१५

यो कार्तिक शुदि १२ को वंडापत्र ताडपत्र तमसूक हो । यसमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पाटन महाबुद्ध वंकुवहालको श्री देवसिंहजुले आफ्ना दुई भाई र भतिजा समेतलाई खेतको भाग गरिदिएको कुरा उल्लेख छ ।

१) श्रेयोऽस्तु । सम्वत् ७६९ कार्तिक शुद्धि १२ श्री वंकुवाहार महाबुद्ध गृह ।। श्री देवसिंहजु कनेष्ठ मध्य भ्रात्ते श्री खंगुजु कनेष्ठ भ्रात्ते श्री जयसिंहजु

२) भ्रातापुत्र श्री बुधदेवजु भ्रात्ते सहस वो थ्व सकर थ्वते थ्य थ्य मानान्तिन वुवडि चेलकर ङाया भाष थ्वते जुरो, भाषा दथ्वह्म दोलवु खण्ड च्छि १ व

३) न्तन्हिव खण्ड च्छि १ लुं ग्वाच्छे वु खण्ड च्छि १ लंन क्वस्वं तसिचोवु खण्ड च्छि १ थ्व थ्य खण्ड यासे शुद्धि जुरो भूय थं थ्वह्म दोलवुया वो वदेख्वात वुया वो

४) थ्वते खण्डयासे शुद्धिया अर्द्धभाग जुक्व जुरो थ्वते वडि स एव जयसिहजुया थवस वण्ड द्वोवडि जुरो वडि जीवस जीव घरत वंग्व मवंग्व धास्यंरि

५) थव मदो दहिन वामस थ्य थ्य यतोले मेरेहेने मदो ङाया नामन सुया वडिसं विवाद द्वाकाले थ्य थ्य भाग शुद्धके माल थ्वते वडि चेलकर

६) ङाया साछि स्वगोत्र भ्राता श्री वस जुस नोग्ल भोंत गृह ।। श्री देवमुनिजुस श्री वज्रपानिजुस एते त्रय दृष्ट ।। उति भाषा पे भंचोतादो ।। शुभ ।।

सि. नं. ३ ने. सं. ८०१ रिल नं. ई ६३४/११६

चैत्रवदि ८ मा ग्वाछेवहार चोलाछे वस्ने क्वाठनायक हरिराम भारोले आफ्नी छोरी भानुमती मयीलाई आश्रय दिई चल अचल अष्टलोहथ श्री सम्पति भाग दिई वकसपत्र लेखिदिएको कुरा यसमा उल्लेख छ ।

१) सम्वत् ८०१ चैत्र वद्धि ८ ग्वाछेवाहार चोलाच्छे चाकलं येतागृह हरिराम क्वाठ नायक भारोसन पुत्री भानुमती मयियातं आश्रय चोस्यं विलङाया भाख थ्वते भाखा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सएवो चाकलं लाच्छे यताच्छे अर्द्ध भागस सोत जुक अधिक भूय खानाव्

२) थव स्वादिकार जुक्व थ्वते आदिन दुंधनपिधन अष्टलोह अष्टव्रीहि चरणधनलयादया नीवो भानुमती मयियातं चोस्यं विया जुरो कदाचित् किंजा दस्यं व फाले नेल लूल्हेस्येवं काले चोस्यं विया धास्यं आसं द्रपे मदो सिव यच्छ ज्वलन लुंदनेमाल

३) भाखा ववु सोलोख जुतोले, अन्नवस्त्र विस्यं निदान यायमाल, भूय मतिक वातिका स्वादिकाल जुरो, थ्वतेया साछि भ्राता त्यापा क्वाठनायक भारो शिवकृष्ण भारो हरिकृष्ण भारो एते दृष्ट ।। भूय अजिन वंन्दक कास्यं तया यंचा ख्वात वु जुरो ।। शुभ ।।

सि. नं. ४० | ने. सं. ८४६ | रिल नं ई. ५४७/१

यस ताम्रपत्रमा रणजितमल्लको पाला आषाढ शुदि १२ मा ज्ञाननाथीले दयालगिरिलाई ठाउँ २ बाट आएका संन्यासी बस्नको लागी विश्वनाथ प्रीति गरी मठ वनाउन ५८ रोपनी खेत समर्पण गरिदिएको उल्लेख छ :

१) श्री ३ विश्वनाथाय नमः ।। चतुर्भुजं पद्मपलाशलोचनं शंखाब्जचक्रं सगदं दधानं । नमामि दत्तं सुरबृन्दवन्दितं महावधूतं करूणा

२) लयं प्रभुं ।। रसजलनिधिनागैर्यातनेपालवर्षे हरितिथि शुचिमासे शुक्लपक्षे बुधे च । भिमलगिरिरदा द्वै शंभुतोषाय भूमिं भुजश

३) रमितरोपण्युत्तमामन्नदानात् ।। ॐ अद्य वराहकल्पे वैवश्वतमन्वन्तरे, कलियुगे भरतखण्डे हिमवद्दक्षिणपादे नेपालदेशे

४) श्री ३ पशुपतिसन्निधाने वासुकीक्षेत्रे वाङमत्या पूर्वकुले श्रीभक्तपट्टने आर्य्यावर्तदेशे इहैव पुण्यभूमौ ।। ॐ अद्य आषाढमासे

५) शुक्लपक्षे एकादशीपर द्वादश्यान्तिथौ अनुराढनक्षत्रे शुक्लयोगे यथाकरणमूहूर्तके मिथुनराशिगते सवितरि वृश्चिक रा

६) शिगते चंद्रमसि ।। एवं विशेषेन विशिष्टतरे महापर्वणि हरिवासरे श्री ३ विश्वेरप्रीतये

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ज्ञाननाथो भिमलगिर्य्यभिधानो ऽहं नाना

७) देशादागतेभ्यो दशनाम धेयेभ्यः श्री ३ दत्तदेवस्य वायुव्यविदिशि संस्थं गृहं द्विपंचाशद्रोपणी–परिमितां भूमिं समर्पयिष्ये ।।

८) अथ नेपालभाखा ।। स्वस्ति श्री श्री जय रणजितमल्ल देव प्रभुठाकुरस विजय राज्यस, दयालगिरियात ताम्रपत्र चोस्यं प्रसन्न

९) जुया जुलो ज्ञाननाथी दयालगिरि गुसायिन श्री ३ विश्वनाथ प्रीति न तव चपाल लाच्छिन उत्तर दोखेच्छे बुरो ५२ व वल दे

१०) व बुच्छे सिसं चोङ बुन मथ दयका जुलो ।। थ्व बुया वलसानन वंश नाम सन्यासी व वदकोस्ता ह्यान प्र १ जाङके अस्ता १ मास कल

११) सूल दवगुलि चि थ्वते विय मथस चितायाक सन्यासी नेम्हसेन थ्व वस्तु नय थ्वते हाङा न लेङदको न वुखियकेमाल थ्व मथ दया

१२) ल गिरिया वंश दतोले मेवन आसा दलपे मदु वंश मदया व वनसां ज्ञाननाथीयतां वियमाल मेव मेव पंथापीन विचार यात

१३) के मदु थ्व दत्तस श्री श्री राजा परमान पंचदश नामनं विचार यातके माल, विचारयाह्म कस्ता गंगास्नानया फल, लोभन काँचिगल

१४) यातसा पंचमहापातक अत्र पत्रार्थे दृष्टि साक्षि चन्द्रसूर्य दिन रात्रि, परमान, यज्ञनारायण, वालकृष्ण, धर्व्वा शरण, तेकर्नसिह

१५) अनिरूद्र, हेर्लसिह श्री शकाब्द १६४८ विक्रमाब्द १७८३ कलिगताब्द ४८२७ नेपाल संवत् ८४६ आषाढ शुदि १२।। स्वदत्तां पर

१६) दत्तां वा यो हरेच्च वसुंधरां, षष्ठिवर्ष सहस्राणि, विष्ठायां जायते कृमि ।। शुभ मस्तु ।।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सि. नं. १६ रिल नं. ई. ४७६/१

विषयः– रामचन्द्रपाध्याके पुत्रलाई हाल पवर पठाउनु भन्ने बारेको लालमोहर ।

स्वस्ति श्री गिरीराज चक्र चुडामनि नरनारायनेत्यादि विविध विरूदावलि विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराधिराज श्री श्री श्रीमन्नृप पृथ्वीनारायनसाह देवानां सदा समर विजयीनां____________

स्वस्ति श्री राज भारा सामर्थ श्री रामचन्द्र पाध्याके पुत्र इतत्रनाम. पूर्वक पत्रमिदं, इहाँ कुशल. ताहाँ कुशल चाहिये, येहिते परमानंद होइ पत्र आयो अर्थ बुझिउं, आगे इहाँको समाचार निको छ उप्रांत ज्या वोलनु भन्नु तिमि थैं भनि चुक्याको छ. इहाँ संदेह आथिन ताहाँ कमाउनु कमाउ, इहाँ विंति गर्नु गरि पठाउ म तलथामि थुरि दिउंला. विज्ञेषु किमधिकं. मुहजवानि पतृवालाको सहि. आश्वीन वदि ७ रोज ७ मुकाम नुवाकोट शुभं–

सि· नं २१ रिल नं· ई ४७६/२

श्री दुर्गा

श्री विस्न कुमार साहको कुशलांजि
श्री काजि कालु पांडेको राम राम

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्र चूडामनि नर नारायनेत्यादि विविध विरुदावलि विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री श्रीमन्नृप पृथ्वीनारायनसाह देवानां सदा समरविजइनाम्

स्वस्ति श्री राज भारा सामर्थ श्री रामभां प्रधानकेषु इत कुशलाँजि. पूर्वक पत्र मिदं, इहाँ कुशल तहां कुशल चाहिये येहिते परमानंद होइ पत्र आइल अर्थ पावल आगे इहांको समाचार निको छ उप्रांत तिमि पाटन गोर्षाको शुभ चिंतक सेवक हौ गोर्षा पाटनको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

बिस्त रहन्या काम गर हामिले तिम्रो गन्याको काम थामि थुरि दिउंला विशेषु किमधिकं मुहजवानि पतृवालाको सहि माघ वदि १० रोज ४ मुकाम विच्यातातार शुभं

सि नं २८९ रिल नं. ई ४७६/६

विषयः- रामचन्द्र पाध्या गौरंका सन्तानले चढाएको अर्जि

श्री

अर्जि

उप्रान्त अघि श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायण शाह गोर्षाबाट कासि पाऊ लाग्नु भएको रहेछ नेपालबाट हाम्रा वाज्या रामचन्द्र पाध्या गौरूं पनि कासि गयाका रह्याछन् कासिमा केहि फर्माईसि चिज लिदामा षर्च कम् हुदाको कर्जा सापटि लिन्या वेहोरा परेछ कर्जा षोज भनी हुकुम हुंदा विराना मुलुकमा कर्जा षोजनु कसैले सक्यानछन्. रामचन्द्र गौरूंले सकला भनी कुरो पर्दा वोलाहाट भयेछ ।

श्री ५ वडा महाराजा संग भेट दर्शन पाया छन् । विस्तार गन्यामा हामिलाई केहि फर्माइसी चिज लिन पन्यो तिमिबाट १०५०० रूपैया कर्जा षोज हाम्रा गोर्षाका दर्वार घरमा पछि त्यो कर्जा वक्सि पठाउला भनी हुकुम हुंदा हवस भनी उदैगिरि षजांचिका पुर्षा हर्नारंगिरि भन्याका गोसाञ माहाजन संग गै रूपैया भन्दा राजासंगको वेवहार भन्या म गर्दिन तिमीसंगको वेवहार भन्या म गरूंला तर रूपैयाको धितो क्या दिन्छौ भन्दा आपना घरको सर्वस्व घितो राषी आपनै नामको तमशुक लेषि दस हजार पाच सय रूपैया लि हजुरमा दाषिल गन्या छन् येति काज भया पछि वहुत षुस हुनु भयेछ फेरि येकान्त गरि हुकुम हुदा तिमिले हामीलाई नेपाल षुवाउनु पर्छ तम्रो पिछा मैंले लिञां तिमि हाम्रा भयौ भनी हुकुम भयेछ त्यस वषतमा हाम्रा वाज्या रामचन्द्र गौरूंले पनी हवस् महाराज हुकुम सिरपर राष्यां कर्जा पनि षोज्यां मेरो नाउ तमशुकमा चढिरहेछ हजुरका प्रतापले गरि नेपाल् पनि फत्य हुन्यैछ मैंले पनी कृत संकल्प गरें हजुरको सोञो चिताई काज गरूला मलाई पनि यो तिर्थक्षत्र छ हुकुम वमोजिम कार्य गन्या षामिदको कार्य फत्य भयो भन्या रिझ क्या वक्सनु हुन्छ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

त्यो कुरा र मेरो पिछा लिया जाला भनि विंती गर्दा श्री मनिकर्निका घाटमा गँ धरो धर्म गरि तम्रा सन्तान् दरसन्तान् पर्ज्यान्त हाम्रा सन्तान दर सन्तान्का हजुरमा रहनु नेपालीया व्राह्मण मध्येमा तिमि देषि माथि अर्को गराउनु नास्तिन गर्ना कृति ७ धिरां माफ श्री भागिरथि गंगा साछि हाम्रो कार्य नेपाल फत्य भयो भन्या फपिको जगर वगर वितलप गरि अल्हो वक्स्यां भनी जयमंगल पंडीतले संकल्प पढी वाहुली वाटका संकल्प हाम्रा वाज्या रामचन्द्र गौरूले पाया छन् षिलत् पनि भयछ तेति कुरा कासिमा भया पछि गोर्षा फिर्नु भयो । हाम्रा वाज्या पनि पाऊ रषवारी भैं चितौन सम्म आया छन्. तिमि नेपाल जाउ षंषवर लेषतं गर भनि हुकुम हुँदा विदा भैं नेपाल आया छन्. गोर्षा पुग्या पछि तिर्थमा काढ्याका साहुका रूपैंया दिनु पर्छ भनी भादगाउ सहरका राजामा श्री ५ नरभूपाल साह राजाका मित रंजितमल्ल राजा थिया तिनै सित काजि कालु पाडे र भानु जंसिलाई गोर्षावाट पठाई वक्सनु भयेछ मित वा संग दस हजार पांच सय रूपैंया मागी रामचन्द्र गौरूको साहु तिराइ आउ भनी पठायाको काजीहरूले त्यो काज सम्पूर्ण गरी रूपैंया चुक्ति गराई तमशुक फाटेछ येति भया पछि हाम्रा वाज्या पनी काजीहरू संग साथ लागी गोर्षा गया छन्. हजुरको दर्शन गरि. विस्तार नेपालको गरि १०/८ दिं ताहा बसी नेपाल् मार्नाको काम अऱ्हाई वक्सनु भयाको सबै कुरा फिर्न्या वषतमा फेरि वाज्याले विन्ति गऱ्या छन् । आजका वर्ष दिन् भित्रमा १ वढिया सायेत् हेरि नेपाल लिनाको भन्नु .. रि पाऊ लाग्नु होला हजुरको प्रताप ठुलो छ कार्य साध्य हुन्यें छ हा.....पाऊन्यें छौं प्रभु भनी विंति गरि आयछन् कासिको धर्म समजि षामिदको सोझो चिताई वडो जुक्तिले नेपाल मर्न्या उपाय गऱ्या छन् । गोर्षावाट पनी नेपाल् मार्ना निमित प्रस्थान भयेछ असारमा नुवाकोटको लडाजी भये नुवाकोट लिया पछि कविलासमा लडाजी भयेछ. कविलास लिया पछि मदिषुमा ठाना सऱ्याछन् तेति भया पछि काठमाडौंका राजा जयप्रकासले श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायण शाहसंग मित्यारी गर्छुभन्या छन्. तेति भया पछि मडिषुवाट दहचोकमा ठाना सऱ्या छन् त्यस वषत पाटनका राजाले पनि म मित्यारि गर्छु भन्या छन् मित्यारि भन्या काठमाडौंका राजासंग भयो. पाटनका राजासंग भन्या दोस्ताचार मात्र भयेछ ताहापछि ललितपुर तरफका ७ गाउ लिया त्यस वखतमा तिमिलाई माया विर्ता दिंछु भनी हुकुम भयेछ वलम्वु व्यासिमा ३ षेत् रलम्वूमा चौधरा धर १ पुलडोलमा घडचारी १ वक्सनु भयेछ. वहां पछि कृतिपुरमा लडाजी हुदा काजी कालुपाडे मर्दा कृतिपुर फुटेन पाटंवाट धनीवंत भन्याका काजीले. गोर्षालि राजा पऱ्यौं भनी ठुलो लस्कर लि आयेछ अव

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

वितौल पऱ्यो भनी हाम्रा वाज्याले तेस्को लस्कर पुल्डोलमा थामि ठुला ठुला प्रधान्याहरूलाई दहि चिहुराको भोज षिलाई ३/४ मुरि चिहुरा र १ मुरि दहिको षर्च गरि षुवाई लस्कर अल्मलाई श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायणशाह सित दहचोकमा आपना मानिस पठाई रातारात नुवाकोटमा पुगि राज गर्नु हवस यो पाटन्याको लस्कर जुक्तीले गौरूंले फिराया भनी विंती गर चांडो जाउ भनी मानिस पठाया छन् तेसै विंती गऱ्याछ र चाडो गरी नुवाकोट जानु भयेछ पछि नुवाकोट गै वाज्याले विंती गऱ्या छन् अव र ठूलो सामग्री गरि षजाना प्रसस्त गरि पाउ लाग्नु होला तव नेपाल फुटला भनी विंति गरि आया छन्. ७ वर्षमा फेरि हाम्रा वाज्या रामचन्द्र गौरूंलाई झिकाई सल्लाह गर्दा यस्तो यस्तो पाठसंग यो जुक्तिले गरि नेपाल्मा चारै दिसा लस्कर छोडि प्रवेश गर्नु हवस् भनी विंति गर्दा हाम्रै वाज्याका सल्लाहसंग लडाञीको काज भयेछ षामीदका प्रतापले गरि काठमाडौं फुट्यो. तहाँ पछि पाटं पनी अम्वल भयो ताहाँ पछि भादगाउमा ठूलो लडाञी भै भादगाउ पनि फुट्यो. तिनै शहरको अम्बल भयो यस्ता पाठले नेपाल् मऱ्यो तेति भै सकिया पछि प्रभु कासीको सो धर्म फर्पिको वितलप म पाउन्या हूँ भनी हाम्रा वाज्याले विंति गर्दा मैले सम्झ्याकै छ म दिन्यै छु भनी हुकुम भयेछ म पाउन्यै छु भन्ना वाज्याको भोरसै रहेछ उस्तै वीचमा. हाम्रा वाज्यासंग रामहृदय पंडितका २ सै रूपैया विर्ताषेत् भोग वन्धक राषि लियाका रह्याछ विर्तावाट व्याज कर्म उठता कम् भयो भनी रूपैया उठाई दे भनी वडो सिकिस्ति गरि रामचन्द्र गौरूंलाई साहुले थुनी राष्याको रहेछ तस्तै वषतमा रामचन्द्र गौरूं कहा गया भनी हुकुम हुंदा. साहुले थुनी राष्याको रहेछ भनी विंति पर्दा साहु पनि रामचन्द्र गौरूं पनी डाकि ल्याउ भनी हुकुम भयेछ दुवैका कुरा सुनी पुर्पक्ष दर्गा वेहोरा बुझी हाम्रा काजमा लाग्याको नेपाल षुवावन्या येत्रो सामर्थ्य भयाको वाहुनलाई ते......विर्ता भोक वन्धक लिया पछि सिकिस्त गरिस्ता तं पाजीलाई तेरा रूपैयाको भटुमासं भटुमास गराई दिछु भनी भटुवासै भटुवास गराई वक्सनु भयेछ तम्रा साहु कति छं भन्दा २३ सय साहु छं ते मध्ये नेपाल्को हाल.......... पठाउदा गोर्षा सम्म रोजका रोज जान्या २५ सिपाही पाल्याका रह्या छन् तिन्का दर्माहा दिना निमित्त साहु कर्जा काढि दियाका रूपैया १ हजार आपनु कर्जा १३ सय रहेछ ति रूपैया म तिरि दिंछु तम्रा विर्ता कति छ म लिंछु भनी हुकुम भयेछ हवस् भनी हाम्रा वाज्याले चह्राया छन् १३ सय रूपैया तिराई वक्सनु भयेछ ति सिपाहीका दर्माहा हजार रूपैया वाँकी रह्याका रह्या छन् फेरि वाज्याले त्यो कुरा सम्जाउदा तिमि वस्याको घर वारि दिञां वस. अव अरू गग्गा लिञां फर्पिको वितलप कासिको धर्मम दिन्याछु संतोस मान्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

भनी हुकुम भयेछ वाज्याले सिर चह्लाउला प्रभु भनी विंती गऱ्या छन् उस्तै वीचमा कार्य सिद्ध नभैं नेपाल मार्न्याका ४ वर्ष पछि भदौमा वाज्या खस्यां पछि तेसै समयका माघमा देवीघाटमा श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायणशाह पनि परलोक मुक्त हुनु भयेछ तहाँपछि दर्वारका निपक्ष भै हाम्रा वावाहरू उसै पडि रह्याका रह्या छन् श्री ५ रणवहादुरशाह राजाका अघिको कुरो विंती गर्दा षेत ३/२० माटो गृहणको दान गरिवक्सनु भयाको विर्ता हो ते मध्ये षेत २/२० मात्र सांध लाग्यो वाँकी १। षेत साध लागेन काजी रणजीत पांडे वाट सांध न लाई दिंदा उसै रह्यो अघि श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायणशाहवाट वक्सनु भयाको घर वारीमा पनी तेत्रो विर्ता हजुरमा चढाउदा साहु तिरीवक्सनु भयाको हो त्यो जग्गा तिमि पाउदैनौ भनी लिंदिदा घर वारीमा पनि चलन गर्न पाञ्यूंन त्यो हाम्रो घर घडारी काजी दामोदर पांडेले षायाको थियो काजीसंग गं वावाहरूले अघिको हाम्रो यस्तो हो भनी विंती गर्दा मलाई वक्सनु भयाको छ छत पनि तिमिहरू वसंज्यालमा षोसन्या छैन भन्दा वस्यंका थिआ पछि काजी रणजीत पांडेले लिया वहाँ पछि हामीलाई हरण भयो कागजपत्र मोहर दसषत सहि छन् सवै थिया अघि लुवा मोटचाले ७ पल्टं अग्निले घर प्रज्वाल्य गरि दिंदा सवै पऱ्या प्रभु आज हाम्रो अघि वाज्याका पालाको वालवोदको मिहिनतका विस्तार हजुरमा नपुग्दा हाम्रा महा विलाप छन् सांध नलागि रह्याको विर्ता षेत १।- र अघि घरवारि भनी वक्स्याको पायो १। औ आफ्ना हातमा गुणसिप भै षवर नपुग्दा उसै षेर गं रहयाछौं यक टहल पाउन्या हुं १ येति तीन कुराको कोटि सहश्र विंती रामचन्द्र गौरूंका सन्तान निपक्ष भै मर्न्या होइनौ अघिको हाम्रो वस्याको थलो तस्को रूक्का दीने वेहोरा लेषी चह्लाइ पठायाको छ जो हुकुम सो सिरपर

रामचन्द्र गौरूंका सन्तान वालगोविंद पाध्या पौडयाल प्रभृति नाति पनाति गंह्ल पौडयालहरूको कोटी कोटी सहश्र वेदोक्त आशीर्वाद सेवा सेवा शुभम्–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सि नं. २५७ रिल नं. ई ६५६/१४

विषयः– १८६२/१८६३ मा भोट भंसार टक्सारबाट उठेको राजस्व बारे ।

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचुडामणि नरनारायणेत्यादि विविध विरुदावली विराजमान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराजे गिर्वाण युद्ध विक्रम साह वहादुर समसेर जङ्ग देवानां सदा समरविजयीनाम ———

आगे ज्मा षर्च साल तन्नाम टक्सार भोट भंसार ईस्तक सम्वत् १८६२ सालका पौष वदि १ देषी सम्वत् १८६३ साल मार्गसिर सुदि १५ सम्म वर्ष १ को अमानत तहसिल तहविल टक्सारी न्याय केसरी पाध्या वमोजिम तपसिल ज्मा रूपैया नौ हजार नौ सय त्रिसट्ठि तेरह आनामा...तनी रू

आ ——————————————————————९९६३ ॥।—॥।

तपसिल

भोटवाट महाजनहरूले माल ल्यायाको र नेपालबाट भोट माल लि गयाको वस्तुर ————————————————————६९९३ —।॥०

नेपालबाट भोट गयाको मालका दस्तूर — १५१६ =।॥०

६२ साल — — ३९८ ॥।—

पौष मंन्हा— १२५॥

माघ मंन्हा— ८१॥।== ॥

फागुन मंन्हा—८५ =

चैत्र मंन्हा—१०६ ।. ॥.

६३ साल— १११७ । – ॥।

वैशाष मंन्हा— ६६ । ≡ ॥

जेष्ठ मंन्हा— २१३ ॥।=

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

आषाढ मैन्हा— १४३ ।।'. ।।.

प्रथम श्रावण मैन्हा— ९५ । = ।।

दुति श्रावण मैन्हा— ९१ ।।।=

भाद्र मैन्हा-- १५० ।। ≡ ।

आश्विन मैन्हा— १६७ । –

कार्तिक मैन्हा— १५१ ।। – ।।।

मार्ग मैन्हा— ३६ ।.

भोटबाट नेपाल आयाका मालको दस्तुर — ५४७६ ।। ≡

६२ साल— ११६८ ।।। – ।।.

पौष मैन्हा— ९५ ।।≡

माघ मैन्हा— ६५९ ।। .

फागुन मैन्हा— ५२ ।।.

चैत्र मैन्हा— ३६० ।। = ।।।.

---

६३ साल———————————— ४३०८) – ।

वैसाष मैन्हा—२२३ ।।. ।.

जेष्ट मैन्हा— ६६९ ।।≡ ।०

आषाढ मैन्हा— ४१४ ।=

प्रथम श्रावण मैन्हा— ४०६ ।।।= ।।।

दुति श्रावण मैन्हा— ११३९ ।।'≡

भाद्र मैन्हा— ३०७ । = ।।।

आश्विन मैन्हा— २६५). ।।

कार्तिक मैन्हा— १४६ ।= ।।.

मार्ग मैन्हा— २३५). ।

कुति कोठीको गोदाम——————————४९१.

वैशाष मैन्हा – २२५.

कार्तिक मैन्हा— २६६.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

लिस्तीको जगात ६२ । ६३ साल— ७४ ।।=

लासाका आमदानी मार्फत्— ०

६२ लाल— ०

६३ साल— ०

साफ्रु टिमुन्याको जगात ६२ । ६३ साल— ९।=

टक्सारका आमदानी— २३९५ ।।।.

चाँदीका— ७३२.

६२ साल महाजनबाट आयाको पटना तौल चाँदी तोला

३४८। ९ । ६ ताके किफाईत तोला १ मा रती ४ का हिसावले

नेपाली तौल जम्मा तोला १४ । ६ । ४ दुवै कलमको जम्मा तोला ३६३ । ४ । २

त्यो मध्ये मिनाह जति हजार १ मा तोला ६ का हिसावले जम्मा २ । १ । १

वांकी तोला ३६१ । ३ । १ मध्ये देना महाजनका सोध तोला ३४८ । ९ । ६

वांकी किफाईत नेपाली तौल तोला १२ । ५ । ३ ता के रूपैयाँ— १२।≡

६३ साल महाजनबाट आयाको पटना तौल तोला २०३१७ । ० । ४ ताके किफाईत तोला १ मा रती ४ का हिसावले नेपाली तोला ज्मा ८४६।६।४ दुवै कलमको ज्मा तोला २११६३।७ ते मध्ये मिनहा जर्ती हजार १ मा तोला ६ का हिसावले ज्मा तोला १२६।११।४ वांकी तोला २१०३६।७।४ ते मध्ये देना महाजनका सोध २०३१७।०।४ वांकी किफाईत तोला ७१९।७ के रूपैया — ७१९।।-

---

सुना का — १६६३ ।।।

६२ साल — — ०

६३ सालका महाजनवाट आयाको पटना तौल तोला ३१६४।४ ताके किफाईत तोला १ मा रती ४ का हिसावले नेपाली तौल ज्मा तोला १३१।१०।४ दुवै कलमको ज्मा तोला ३२९६।२।४ ते मध्ये मिनाह जति हजार १ मा तोला ४ का हिसावले ज्मा तोला १३।०।२ देना महाजनका सोध ३१६४।४ जति समेत ज्मा तोला ३३०९ २।७ वाँकी किफाईत नेपाली तौल तोला ११८.९।९ ताके तोला १ के दर रूपैया १४ का हिसावले ज्मा रूपैया —१६६३।:।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

सि नं. १६२ रिल नं. ई ७०२/३

विषयः– कमारी वेचविखन बारे

श्री

लिखितं तीलपं मध्ये टारकुम वीर्तामा बस्ने दधिरां पाध्या फँयाल आगे मेरा घर किवटी भन्या कमारी र नीजको सानु छोरो स्मेत जीउ २ के मोल रू २१५ गौराइ मो. रू. २ स्मेत जम्मा मो. रू. दुइसय सत्र अंकेपी मो. रू. २१७ मा सुकी बीकी गरी सँपु वस्ने लोकनाथ पाध्या पौडयाललाइ दिञां। आज देषि अघीको कलकलाम वेचन्याको आज देषी उप्रान्तको कालकला कीन्याको भो भनी मेरो मनोमाँ षुस राजी संग परं भट्टार लेषि मजुकर लोकनाथ पाध्यालाइ दिञां. साछी कृष्णलाल पाध्या भटराइ–१, हीरालाल पाध्या गौताम्या–१ देवी चरं पाध्या दाहाल्–१, सुवेदार नन्दलाल पाध्या घिमिन्या–१, लीषक साछी मुषिया पद्मलाल पाध्या घिमिन्या। इति सम्वत् १९४१ साल मिती आश्वीन वदी १ रोज ७ शुभम्

सि. नं. २५६ रिल नं. ई. ६१४/६

विषयः– श्री ५ राजेन्द्र वीर विक्रम शाहवाट जारी गरिवक्सेको लालमोहर।

स्वस्ति श्री गिरिराज चक्र चूडामणि नर नारायणेत्यादि विविध विरूदावली विराजमान मानोन्नत श्रीमन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज राजेन्द्र विक्रम साह वहादुर सम्सेर जङ्ग सदा समरविजयीनाम—

आगे लक्ष्मीपति पाडेंके सम्वत् १८६३ साल मिति वैसाख सुदि १५ रोज ६ का दिन श्री जेठा मुमाज्यूवाट सति हुनु हुदा संकलप भयाको षेत मध्ये प्राणनाथ पाडेके षेत मुरी

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

।५० श्री सम्वत् १८६५ साल मिती वैसाष सुदि ११ रोज ६ का दिन श्री ५ वुवाज्यूका विवाहमा संकल्प भयाको षेत मध्ये नीजके षेत मुरी ।५० श्री सम्वत् १८७५ साल मिती पौष सुदि ३ रोज ४ का दिन षट गृह सान्तिमा हाम्रा वाहुलीबाट संकल्प भयाका षेत मध्ये लीलानाथ पाडेके षेत १।– इ तीन पटकका संकलपको जम्मा षेत २/० तस्को सरह वमोजिमको घडचारी स्मेत प्रायश्चित सर्कार राषी वीवाह ब्रतवन्धको वलक गादीममा रष चूडावन गोडधुवा आपना हातले सर्कार चह्राउनु गरी सर्वाङ्ग मारी मेरी कुस विर्ता वितलप वक्स्यों चापागाउँका अम्वल नषुका तीरको पडवाटको पुछार पानी षेतको साटो वाँक्रो वगर दिदा अठाइस रोपनीका दरले षेत मुरी । ७१ । ८ । ४ वाँक्रो वगर मुरी ।८० तस्को साँध पूर्व नषु षोलो लुहकील, दक्षिण. रैंकर काल्हाको सांध लुहकील पश्चिम श्री मच्छीन्द्रनाथका न्हव गुठीको आलि र रैंकर आलिका साँध लुहकील उत्तर श्री मच्छीन्द्रनाथका न्हव गुठिका आलि र नषु षोला सांध लुहकील औ सुचुपासी वुंगाल नखु वगर रोपनी अट्ठाइसका दरले खेत मुरी २३/४/४ को वगर षेत मुरी । २६ त्यसको सांध पूर्व रैंकर आलीको सांध लुहकील दक्षिण नषु षोलाको सांध लुहकील पश्चिम नषु षोला र गजाधर पाध्याको वीर्ताको सांध लुहकील उत्तर गजाधर पाध्याका विर्ताको र रैंकर आलीको सांध लुहकील इटाषाट नषु वगर रोपनी अठाईसका दरले षेत मुरी ४२/१६ को वाँक्रो वगर मुरी /४८ तस्को सांध पूर्व नषु षोलाको सांध लुहकील दक्षिण प्रजाका सुना षेतका पाषाको सांध लुहकील पश्चिम प्रजाका सुना पाषाको सांध लुहकील ऊत्तर नषु षोलाको सांध लुहकील अँ दह्चोकका अम्बल मध्ये भडारी टार वाँक्रो षेत मुरी /६२/११ औं अँजन मध्ये घडचारी वाँक्रो मुरी ५६ जम्मा घड्यारी स्मेत वाँक्रो षेत १/१८/११ तस्को सांध पूर्व रैंकर सांध लुहकील दक्षिण रैंकर सांध लुहकील पश्चिम रैंकर सांध लुहकील, उत्तर रैंकर सांध लुहकील, एति सर्व सिमाना भीत्र बाँक्रो वगर षेत दुइमुरी सोह्रपाथी एगार घड्यारी मुरी छपन्न विर्ता वितलप जानी सन्तान पर्यन्त परम सुष भोग्य गर यो विर्ता संकल्प हुंदा संकल्प वाक्य पह्र्न्या प्रोहीत यदुनाथ पंडित अर्ज्याल पानी हाल्न्या श्री काजी भीमसेन थापा काजी वषतवार सिंह थापा. सांध लाउन्या संधियार मेघनाथ पांडे, लक्ष्मीदत अर्ज्याल. गोकुल षनाल, मोदनाथ अर्ज्याल, हरिवम वोहरा, चापागाउको द्वान्या मस्तराम द्वान्या दर्वसिं प्रधान, सिकुच्चा प्रधान. घर्नसिं. रणसुर थापा तलांक्षेटोलको डंगोल नाइक्या धनवन्त व्रह्मटोलको डंगोल नाइक्या षटन, वंवहाल टोलको मढयाडंगोल. मोही नाइक्या हरिनन्द. मजाक टोलको डंगोल नेर्बुसिं दह्चोकको द्वान्यावाट आयाको मिमहान्या थरी कालुपाध्या वाग्ल्या वृहस्पति विडारी हरि कृष्ण पोखऱ्याल पिताम्बर लोहनी लक्ष्मीनारान

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

षकुराल. कालु पोषऱ्याल जया मीहार देउरालीका राधुपराकोटी, दिल्लीराम षकुऱ्याल. विदुषुकुराल गताराम इटनी, गंगाधर खकुराल, वलभद्र खकुराल, सिवनारान षकुराल पुरंधर खकुराल, उमाकान्त खकुराल, चामु जैसी सिलुवाल, मंसुर पांडे, जगन्नाथ कडचाल रणसुर षड्का, रामहृदय षकुराल, रामचन्द्र पौडचाल, कविराज षड्का, विचारसिं मीहार वानसिलामा, कालुलामा, देउसिलामा रणसिलामा वन्यघले विष्णु वल्लभ कडचाल छविलाल कडचाल, रामुपांडे विर्तावारले किल्ला भन्दा अघ्यालो नचापनु. विना तकसीर जवद न गर्नु जो एस वन्देजमा रहेन सो एस श्लोकमा भन्याको पातकी होला। स्वदत्ताम् परदत्ताम्वा यो हरेद्वं वसुंधराम षष्टिवर्ष सहश्राणी विष्टाया जाएते क्रिमिः। इति सम्वत् १८७९ साल मिती जेष्ट सुदि २ रो ४ शुभम्—

सि· नं. . . . २२ रिल नं. ई ७७५/२७

विषयः– फार्स्यापत्र गरी दिएको

श्री ५ सर्कार

१

स्वस्ति श्री सम्वत् १९५८ साल मिति पौष सुदि ५ रोज ३ तद्दिने लिखितं धनीक नाम डिल्लीवजार वस्न्या पंडित् तिल माधव देवकोटा रिणिक नाम डिल्लीवजार वस्न्या पंडित् मेदिनीकान्त देवकोटा लिह लगत चाँदिका मो. रू. ७०० ।। अक्षरेपि सात सये आठाना कर्जा लिआ वापत् डिल्ली वजार कालीकाथान्को घरवारि भोग वन्धक लिना के लिया हो, इन रूपैयामा मेरो अंसमा आयाको पाच भागको १ येक भाग डिल्लीवजार ठटुनटी पाषो रोपनी २/१ मध्ये ५ भागको १ भाग र सो घरवारि लगापात स्मेत् मेरा हिस्सा सबै भोक वन्धक लेषि दिआ सो घरवारि आजका ३५ दिन भित्र माथि लेषियाको वमोजिम थैली चुक्ति गरि वुझाई निषनी लिउला भाषा भित्र निषन्न सकिन र भाषा नाघ्यो भन्या यसैमा ··· ले सुक्रि विक्री फार्छे भयो श्री ५ सर्कारमा गई आपना नाममा सुक्रि विक्रिको लालमोहर गराई लिनु

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

इन रूपैंयांको व्याज साहुले न षोजनु आसामिले घरको वाल र जग्गाको कुत न षोजनु भनि मेरा मनोमान षुसि राजीसंग फार्स्यापत्र लेखि निज साहुलाई दिञा, येस फार्स्यापत्रका साक्षी फटके किनाराका सदर मिति सदर शुभम्

साक्षी

पंडित धननाथ देवकोटा न्हेषा —१

पंडित पीताम्वर देवकोटा डिल्लीवजार—१

पंडित अग्निदत्त देवकोटा महासंगाल —१

लेखक स्वहस्तारिणी —१

सि. नं ३८ ई. १८/११

सिलसिलेवार नम्वर काठमाडौं तर्फ लगत कितावको नम्वर—२

भूकम्प पीडितोद्धारक—ऋण संस्था

रूपियाँ सांपटी लिने असामीसंग रहने दोहरी फार्म

रूपियाँ लिनेको नाम थर— मु धर्मानन्द गुभाजु उमेर—३६

वतन— काठमाडौं कोहीटी टोल

वाबूको नाम भानुवर्सिं बाजेको नाम सानुसिं

पाउने ठहरिएको जम्मा रूपैंयाँ अंकले—१००/ (अक्षरले) एक सय रूपैंयाँ पाउनेको हस्ताक्षर र ल्यापचे सहि मु. धर्मानन्द गुभाजु कोहीटी

बायाँ		दाहिना	

जाच्ने अफिसरको सहिछाप

मुख्य कारिन्दाको सहिछाप

ओभरसियरको सहिछाप

संवत् १९९ साल महिना आषाढ गते २२ रोज ६ शुभम्

क) ऋण दिने संस्था ९२ साल चैत्र मसान्त सम्म रहने छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

ख) सापटी लिएको रूपैंया दिए लिएका मिति देखि ४ वर्ष भित्रमा चुक्ति बुझाउनु पर्छ। मिति भन्दा अगाडी पनी पटक पटक गरी वा एकै मुष्ट बुझाउन ल्याएको पनी वुझिने छ।

ग) रूपियाँ दिनेलिने अड्डा सदर टुडिखेल महाकाल स्थानमा रहेको छ १० वजे देखि २ वजे सम्म रूपियाँ लिन जानु। छुट्टिको दिनमा र २ वजे वाद पनी पाइने छैन।

घ) कर्जा दिने ठहरिएको जति रूपियाँ नै दिइने छ. ईट, काठ झिगटी इत्यादि जिन्सीमालहरू आपना आपना तर्फवाट वन्दोवस्त गर्नु पर्छ. जति जिन्सीमाल सरकार तर्फवाट तयार हुन सक्ला सो सुपथ तोकिएको मोलमा विक्री हुने वन्दोवस्त हुने छ।

ङ) तिम्रो गुप्तिनाम फाँटका अफिसरले सोधी लेख्नेछन् रूपैंयाँ लिन जाँदा तिमीसंग सोध्दा नाम मिल्यो भने मात्र दाम दिइने छ त्यसैले गुप्तिनाम विर्सन हुदैन।

च) यो रूपियाँ लिने दोहरो फार्म हराउन हुन्दैन. जस्ले यो कागज लि आऊदछ उसले रूपैंयाँ लैजाने सम्भव धेरै हुनेछ. दाम गइसकेकोमा अड्डा जवाफ देही हुने छैन. केही गरी हरायो भने फाँटका अफिसरलाई र रूपैंञा दिने अड्डालाई पनी तुरन्त जाहेरी दिनु पर्छ।

पटक पटक गरी रूपिञा दिने आडर फार्म

मु. धर्मानन्द गुभाजु

ल की नं—२

पटक	दिने रूपियाँ मोरू	जाँचने फाँटको सहिछाप	दान दिने अड्डाको सहिछाप	रूपैंयाँ गएको मिति
पहिला	अंकले र अक्षरले १००/एकसय रूपैंयाँ	अफिसरको मुख्य कारिन्दाको ओभरसियरको	हाकीमको तहरिरको तहविल डिठ्ठाको लेजरको फाँटवालाको	९१ साल आषाढ ३१ गते रोज १ मा
दोश्रा				
तेश्रा				
चौथा				

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

रूपैंञाँ फिर्ता बुझाएको

पटक	फिर्ता बुझाएको मोरू	दाम बुझ्ने र अड्डाको सहिछाप	फिर्ता बुझाएको मिति
पहिलो	अंकले र अक्षरले	हाकिमको तहरिरको तहविलको डिट्ठाको लेजरको फाँटवालाको	
दोश्रो	अंकले र अक्षरले	हाकिमको हतरिरको तहविल डिट्ठाको लेजरको फाँटवालाको	
तेश्रो	अंकले र अक्षरले		
चौया	अंकले र अक्षरले		

१९६७ सालको इस्तिहार (नक्कलको नक्कल)

विषयः— कन्या वेच्ने सम्बन्धलाई लिएर रोक्का गरिएको पत्र

इस्तिहार

आगे डोटी इलाका भरका तालुकदार जिम्मावाल ठालु रैतिहरूके डोटी इलाका भरमा छोरी वेटी कन्याको विहावारी गर्दा वरतर्फवाट कन्याका १/२ आमा दाजुभाई कुल कुटुम्वहरूले दाम लिइ मात्र कन्या .... भएकाले डोटीका रैति दुनियाले विहावरी गर्न साह्रै कष्ट परी दुनियाले साह्रै दुःख मानी यो चलन वन्दहोस भनी डोटीका रैतिहरूले विन्ति चढायाको व्यहोरा हाम्रा हजुरमा जाहेर भयाको र दुलाहा तर्फवाट केही द्रव्य लिइ कन्या दिनाले कन्याको विक्री गरेको दोष लाग्दछ, त्यसरी विवाह गरेको कन्या, कन्याको सन्तानलाई पितृको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

पिण्ड पानी दिनामा अधिकार हुदैंन, त्यस्ती स्वास्नी देवताका पितृको कर्म गर्नामा योग्य हुदैंन, कमारी वरावर हुन्छे त्यसरी कन्या दिनाले त्यो दिने वावु आमाहरूले चन्द्र तारा रहन्ज्याल सम्म नरकमा वस्नु पर्दछ भन्ने समेत इत्यादि साह्रै दोष लाग्ने मनु अत्रि संहिता गौतम हेमाद्रीका वचन र त्यस्तै अरू धेरै ऋषी मुनि ग्रन्थहरूका वचन हुनाले विद्याशास्त्र जाने बुझेका जान्ने सुन्ने मानिसले सो चलन चलायाको होइन भन्ने लाग्दछ तर विद्याशास्त्र जान्ने सुन्नेहरूले नचलाया पनि अरू दुनियाहरूले चलायाको हुनाले सवै रैति दुनियालाई पीर संकष्ट परेको र सो चलन चलाउन शास्त्र विरुद्ध पर्ने हुनाले सो चलन चलाउने हामी हिन्दूको धर्म होइन सो बुझी जान्ने विद्वानहरूले सवै रैति दुनियाहरूलाई संझाई यो चलन वन्द गराउने उद्योग गर्नु वहुत असल वढिया होला सो उद्योग गर्ने काम गर इति सम्वत् १९७९ साल गते रोज......शुभम्

डोटी जिल्लाको अभिलेख संकलन गर्ने सन्दर्भमा प्राप्त

संकलन कर्ताः- वच्चुराम शर्मा दाहाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Works on Buddhism in National Archives

-Dr. Jagdish Chandra Regmi

The National Archives of Nepal is famous for its vast and varied collections of mainly hand - written works - an oriental culture. Its prized collections are Tantric works, Dramas of Malla period and the foremost important are works on Buddhism. Linguistically saying Sanskrit, Pali, Prakrit, Nepali, Newari, Tibetan, chinese, Hindi and South Indian Languages are represnted in these manuscripts. Here I would like to represent a brief survey on the Buddhist works preserved in the Archives.

Oldest Buddhist Manuscript in the world.-

Several Buddhist manuscripts preserved in the Archives are probably the oldest Buddhist works in the world. One such manuscript is named *Mahayan Sutra Ratnaketu Parivarta.* Palaeography of this manuscript is taken by the editor of the catalogue to be of circa first century A. D. [1] The dating is

1. Pandit Purna Ratna Bajracharya-Brihat Suchipatram. Part Two P 112

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

not improbable hut a detailed study is needed to determine the probable age of the manuseript.

There are seven more Buddhist manuscripts though in fragmentary form, deposited in the National Archives as the concerned catalouges inform us. The following is a list of the said seven old Buddhist manuscripts which are written during 5th to 8th century A. D. (Lichhavi or ancient period- of Nepal)

1. Six leaves of *Shata Sahashrika Prajna Paramita* [1]
2. Four leaves of Saddharma Pundarika [2]
3. Four Palm leaf pages of a Buddhist Vinaya work [3]
4. Eight palm leaf pages of an unidentified Buddhist text [4]
5. One page of the text of Ashta Mahavidhya stotra Smaranam [5]
6. Four pages of Gandavyuha Mahayan Shutra Ratnaraja [6]
7. Eight pages of Dibyavadan text [7]

Buddhist rituals.

Many of these works are related to the rituals of the Newar Buddhists which have become obsolete in the Buddhist world. In another form these works represent the complex

---

2. Brihat Suchipatram Buddhist 3rd part. page 68.
3. bid P. 85.
4. Brihat Suchipatram. part 2. page 51
5. bid page. 77
6. Brihat Suchipatram part 1. p. 35
7. bid p. 127
8. bid p. 213

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Mahayana Tantra yana rituals in a regionalised form. A deep and comparative study on the subject may reveal many originalities of Newar Buddhists. Many works seem to be related to the Tantric Buddhist literature Similar works can not be found else where except in Tibetan in a modified form. This fact may also prove the importance of such works.

Social rules.

Works on socio-legal subjects such as Shraddha, Prayashchitta, (Penance) Samskaras and social etiquettes also have their own importanc, Such works help us to know the manners followed by the Newar Buddhists and their socio - religious traditions. Such works now retain the old Buddhist traditions which are almost lost elsewhere in the Buddhist world.

Buddhist astrology and medicine.

Many works enlisted in the works on Buddhism are apparently on astrology as their headings suggest. Such works have also historical value because Buddhist astrology is a less known subject. Similarly, some works deal with in the medicine subject suggesting their great historical importance.

Importance of Swayambhu Purana.

The famous work of Swambhu Purana is an important work which introduces us to the Buddhism developed in the Nepal valley. It has already been published by Sri Hara Prasad Shatri in 1905 A. D But if we have to know more about the recensians of the said purana and other related matters we have to use several copies of the said purana in

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

the Archives collection. Many sectrions of the Purana have been collected as small hand book as we find such references in the catalogue.

Aspects of art.

Buddhist manuscsipts collected in the Archives are also important for their contents in atistic representation. Generally saying a manuscript is a beanty to see because of the old scripts they use. The manuscripts written in Ranjana characters sometimes in gold or silver are most valuable because of their pictographic repres entation. Many of these manuscripts also contain paintings inside the book and also on the covers. Such paintings are appreciated by all art critics of the world.

Anthorship.

It is impossible to identify the origin of many Buddhist works. Whether these were compiled by Nepalese Buddhists themselves or have been imported here we can not ascertain. Many works are found along with Newari translation. These types of works are certainly the most popular works among the Newar Buddhists. Even otherwise these manuscripts constitute a major part of the Newari Buddhist literature.

How these manuscripts have come to the Archives collection can not be determined easily, Many of these probably are added here by recent purchase. But those manuscripts written in Lichhavi and other medieval scripts are probably the hereditary collection started by kings since the Lichhavi Period.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

Digitized by Sarayu Trust Foundation Delhi and eGangotri.

Works in Tibetan.

There are also some manuscripts in the archives written in Tibetan. Most probably these are also related to Buddhism but as these are not yet catalouged we are unable to say about them.

These are only some important features of the Buddhist works deposited in the Nepalese Archives. We need a more detailed and descriptive study on the subject to know about their historical importance. Such a study would certainly contribute to enhance the knowledge about Buddhism as a whole.

Appendix

The following are the catalogues of Buddhist works deposited in the Natioal Archives of Nepal.

1. pandit. Purna Ratna Bajracharya	Brihat Suchi Patram Part. 1, 2, 3,
2. Pandit. Devi Prasad Lamsal	Suchi Patram. Nepal Rastriya Pustakalaya Part. 1, 2,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu